

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ՀԱՅՈՅ ՖԵՂԱՍՊԱԼԻԹՅԱՆ 90-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՔԻՆ

ПОСВЯЩАЕТСЯ 90-ОЙ ГОДОВЩИНЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН

ՀԻՅՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴԴԵՒՄ ՄՈԽԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

1915
2005

ПАМЯТЬ
ПРОТИВ
ЗАБВЕНИЯ

ՀԱՅՈՑ ՎԻՇՏԸ անհոգն մի ծով
Խստար մի ծով աշագին,
Էն սև ծովում տառապելով՝
Լող է տալիս իմ Հոգին:

ՄԵՐԹ զայրացկոտ ծառու է լինում
Մինչև երկինք կապուտակ,
Ու մերթ Հոգնած սուզվում, իջնում
Դեպի խորքերն անհատակ:

Ոչ Հաստակն է դանում անվերջ,
Ու ոչ Հասնում երկինքին...
Հայոց վշտի մեծ ծովի մեջ
Տառապում է իմ Հոգին:

Հ. Թումանյան

АРМЯНСКОЕ ГОРЕ -
безбрежное море,
Пучина огромная вод;
На этом огромном и черном
просторе
Душа моя скорбно плывет.

Встает на дыбы иногда
разъяренно
И ищет, где брег голубой,
Спускается вглубь иногда
утомленно,
В бездонный глубокий покой.

Но дна не достигнет она в
этом море
И брега вовек не найдет.
В армянских страданьях -
на черном просторе
Душа моя скорбью живет.

О. Туманян

Բովանդակություն

Հիշողությունն անցյալի մասին՝	
հանուն ապագայի	2
Արա Աբրամյան, Դամաշխարհային Դայլկական Կոնգրեսի նախագահ	
Կա Երևանում մի հուշարձան...	4
Ժեղասպանության համար պատասխանատվությունն անխուսափելի է	6
Յուրի Բարսեղով, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, միջազգային իրավունիքի դրոֆեսոր	
Հիշողություն ընդեմ մոռացության	10
Անագամնը կյանից երկար է...	
Դայ ժողովրդի ողբերգությունը՝ փաստաթղթերի լեզվով	
Թռող կարեկցամնը միջի աշխարհում	
Ազգի հոգուր առանցը ճամանակականությունն է	
Մեմ վկայում ենք և մեղադրում	
Դայ ժողովրդի կորուսմերը	
Գեր Յորին հաջորդեց Օսկենցիմը...	39
Զղոցումը մարդագործում է...	
Սշխարից ճանաչում և դատապարտում է	46
ճանաչման առաջին բայլերը	
Աշխարհը ճանաչում և դատապարտում է	
Դայոց ցեղասույնությունը	
Մեր ժամանակակիցները՝ հայերի ցեղասույնության մասին	
Հայերը եղել են, կան և կինեն	51
Աղյուսություն համար դեմք է հիշենք, Սիլվա Կապուտիկյան Դայաստանն այսօր	

Содержание

Память о прошлом - во имя будущего	2
Ара Абрамян, Президент Всемирного Армянского Конгресса	
Есть в Ереване памятник...	4
Ответственность за геноцид неотвратима	6
Юрий Барсегов, доктор юридических наук, профессор международного права	
Память против забвения	10
Позор длиннее жизни	
О трагедии армянского народа - языком документов	
Пусть сострадание правит миром	
Духовный стержень нации - ее интеллигенция	
Мы свидетельствуем и обвиняем	
Потери армянского народа	
После Дер-Зора был Освенцим...	39
Покаяние очищает...	
Мир признает и осуждает	46
Первые шаги к признанию	
Мировое сообщество признает и осуждает геноцид армян	
Наши современники о геноциде армян	
Армяне были, есть и будут!	51
Чтобы жить, надо помнить, Сильва Капутикян Армения сегодня	

Հիշողությունն ընդեմ մոռացության

Գումազարդ համեստ՝ Նվիրված
Դայոց ցեղասույնության 90-րդ տարեկանի
Ապրիլ 2005

Դաշտավալով՝ «Դամաշխարհային հայկական կոնգրես» հայկական
հասարակական կազմակերպությունների
Միջազգային Միություն

Հեռախոսներ՝
Մոսկվայում (7 095) 744 08 04
Երևանում (374 1) 56 06 87

E-mail: wac@inbox.ru
vladis@netsys.am
Website: www.souzarmyan.ru

Խմբագիր և թողարկման դատասխանառու՝
ԴՊՀ փոխնախագահ Աղայան Վաղոհմիր

Դամարի վրա աշխատել են՝
Դովումյան Զովեստա
Երիցյան Նաինե
Դատությունան Աղավնի
Վարդանյան Էլենարա
Գևորգյան Նունե
Սարգսյան Երանուի
Նարանյան Արեմ

Զևսպումը՝ Արան Ուրուսյանի
Տողարկված է «Տիգրան Մեծ» տպագրատանը

Память против забвения

Иллюстрированное издание,
посвященное 90-ой годовщине геноцида армян
Апрель 2005

Издатель:
Международный Союз армянских общественных
объединений "Всемирный Армянский Конгресс"

Телефоны:
в Москве (7 095) 744 08 04
в Ереване (374 1) 56 06 87
E-mail: wac@inbox.ru
vladis@netsys.am
Website: www.souzarmyan.ru

Редактор и ответственный за выпуск
Вице-президент ВАК Агаян Владимир

Над номером работали:
Օվումյան Ջյուլյետտա
Երիցյան Նարինե
Արության Արամի
Վարդանյան Էլենարա
Գասպարյան Հնուն
Մարկարյան Երանու
Նալբանդյան Ալբերտ

Дизайн: Арам Урутян
Отпечатано в типографии издательства "Тигран Мец"

Հիշողություն

անցյալի մասին՝ հանուն ապագայի

Արա Աբրամյան

Համաշխարհային Շայկական
Կոնգրեսի նախագահ

Սիրելի ընթերցող.

Զու առջև է հայերի ցեղաստանության, մոլորակի վրա երևից իրականացված ամենասարսափելի, ամենադաժան չարագործության մասին դաստիարակությունը: Այնքան սարսափելի և դաժան, ճարդկային եռության այնան անհարի, որ ճարդիկ այդ ցեղաստանությունը որակեցին որդես հանցագործություն ընդդեմ ճարդկության:

Թուրքական իշխանությունները հայ ժողովրդի՝ իր խև դամական հայրենինում զանգվածային ոչնչացման իրենց իրեւավոր բաղադրականությունը սկսել են իրականացնել դեռևս XIX դարի վերջից: 1915 թվականը խաղաղ բնակչության կոտորածների զագարնակեցը դարձավ, որն ավարտվեց Արևմտյան Հայաստանի՝ դարերով իրենց հողի վրա աղբած բնակչության կործանումով: Արյուննում, ինչուս գրել է բանաստեղծ Գևորգ Ենինը, մնաց «ժողովուրդ առանց հողի և հող առանց ժողովրդի»:

90 տարի է անցել այդ ժամանակից, սակայն նի ամբողջ ժողովրդի դեմ իրականացված հանցագործությունը համաշխարհային հասարականության կողմից մոռացության է տրվել: Ազելին, մեր օրերում էլ «սրափ» ձայներ են հնչում, կոչ անելով հայացք չուղղել անցյալին, այդ իհմնահարցը թողնել դաշնաբաններին և նայել աղագային: Ո՞ւմ է լետ թրել անցյալը, - ասում են նրան, ինչո՞ւ իհեցնել վաղեմի որդեգործությունը, ինչո՞ւ սարսափեցնել ճարդկանց ականատեսների վկայություններով, որոնցից արյունը սառչում է երակներում:

Եվ իսկապես, ինչո՞ւ:

Պատասխանը կարող է լինել մեկը. իհուղությունն անցյալի մասին անհրաժեշտ է աղագայի համար, որդեսայի այն հետագայում չկրկնվի և «խնդրի լուծման» յուրաքանչյուր նմանօրինակ փորձ վերջնականացնեն դրս մղվի համաշխարհային բաղականության դրականիկայից:

Քենց հայերի ցեղաստանության կազմակերպիչների անդամաժիությունն էր, որ ճարդկության դեմ ուղղված նոր հանցագործություններ ծնեց, ինչն համաշխարհային հասարակայնության իհուղության կորուսը թերեւ 20-րդ դարի ցեղաստանության հետագա դեմքերին: Ամոպաժելիությունն ու իհուղության կորուսը ծնունդ սվեցին ճարդկության համար ամոթայի այնդիսի մի երևույթի, ինչուսին ֆաշիզմն է: «Յիմա ո՞վ է իհում հայերի կոտորածը», - հայտարարում էր Յիթերը: Իսկ մի՞ի՞ն միջազգային ահարեւկության խրախնամը դրա հետևանքը չէ, որ «ամեն ինչ կարելի է ներել»:

Ցեղաստանությունն ու ահարեւկությունն կարող են յուրաքանչյուր դրմից ներս մնան, նրան սահմաններ չեն ճանաչում: Նման հանցագործությունները նույնան կործանարար են նաև ողջ ճարդկության համար: Երկարունը մեր տունն է և նրա աղահովությունը դարտավորեցնում է համախմբել բռլորդ ուժերը: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է, որդեսայի հասարակության յուրաքանչյուր անդամ բաղադրիչական ակտիվ դիրքորոշում և

Պամять о прошлом - во имя будущего Ара Абрамяна

Президент Всемирного Армянского Конгресса

Дорогой читатель!

Перед тобой журнал, рассказывающий о геноциде армян - одном из самых страшных, самых жестоких злодействий, которые когда-либо совершались на нашей планете, страшных и жестоких, столь же противных человеческой натуре, поэтому и названных преступлением против человечества.

Чудовищную политику массового истребления армянского народа на его исторической родине турецкие власти начали осуществлять с конца XIX века. На 1915 год пришелся пик избиения мирного населения, закончившегося гибелю исконных жителей Западной Армении. В результате, как выразился поэт Геворг Эмин, остались «народ без земли и земля без народа».

С той поры прошло девяносто лет, однако преступление, совершенное против целого народа, было предано забвению мировым сообществом. Более того, и в наши дни все еще раздаются «трезвые» голоса, призывающие не оглядываться назад, оставить эту проблему историкам и смотреть в будущее. Зачем, утверждают они, ворошить прошлое, зачем напоминать о давней трагедии и травмировать людей свидетельствами очевидцев, от которых кровь стынет в жилах?

И в самом деле, зачем? Ответ может быть один: память о прошлом необходима во имя будущего, чтобы впредь это не повторилось, чтобы навсегда исключить из мировой практики любые попытки подобного «решения проблемы».

Именно безнаказанность организаторов геноцида армян породила новые преступления против человечности. Именно беспамятство международного сообщества привело к последующим случаям геноцида XX века. Эти безнаказанность и беспамятство породили такое позорное для человечества явление как фашизм. «Кто сейчас вспоминает о резне армян?» - напутствовал нацистов Гитлер. А разве сегодняшний разгул международного терроризма не следствие того,

աղագա սերումների նկատմամբ դատախանավության զգացում ունենա:

Դայլոց ցեղասպանությունն ինչ-որ ժամանակ ցոջափակող լրության դատը ասիժճանարար խարիսխում է: Ավելանում է այն դետույունների թիվը, որոնք ընդունում են այդ անվիճակի դատանական փասթը, օրեգոր մեծանում է միջազգային այն կազմակերպությունների թիվը, որոնք այս կամ այն չափով ներգրավված են այդ գործընթացում:

Միջազգային հասարականության կողմից հայերի ցեղասպանության վերջնական ճանաչմանն ու դրա հետևանքների հաղթահարմանը նոյանտեսվության վերջնական փասթը հայերի համար կազմակերպությունը 2004թ. նայիս սկզբին անց է կացրել «Յեղասպանության գործում հայ-բուրժական հարաբերությունների կարգավորման գործում» թեմայով գիտագրության կոնֆերանս, որը նվիրված էր հիմնահարցի միջազգային-իրավական տեսակետներին: Կոնֆերանսի մասնակիցները հիմնարեցին սարքեր երկրների ճանապարհությունների փորձագիտական հանձնախումբը: Հանձնախումբի նոյանակն է ակտիվացնել Դայլոց ցեղասպանության տարրերը խնդիրների ուղղությամբ գործադրության աշխատանքները, մշակել այդ հիմնահարցի վերաբերյալ նիստեցումներ:

Կոնդրեսի կողմից հրատարակվել են բազմաթիվ գրեթե նվիրված Դայլոց ցեղասպանության հարցերի լրապանմանը: Դիւտականն է որժանի մասնավորացնելու «Դայլոցի ցեղասպանությունը: Թուրքայի դատախանավությունն ու համաշխարհային հասարակայնության դարտավորությունները» (փաստաթուրեր և մեկնաբանություններ) եռահատոյակը: Բայց և այս դեպքության մասին աշխատավոր լայն տրամադրությունը դեռևս բավականաչափ տեղեկացված չեն և հեռու են այն իրողությունից, թե ինչ է եղել 90 տարի առաջ: Ներկա հրատարակության նոյանակը այդ բացառ ինչ-որ չափով լրացնելու ու հայ ժողովուրի դատության որբերական էջերը դյուրին ու հանողիչ ներկայացնելու է: Սա գիտական հրատարակություն չէ, այն կազմված է ցեղասպանության հարցերով գրաղող գիտնականների հետազոտությունների, վկայությունների, ֆունդամենտալ հիմնարքերի հիման վրա: Փորձ է արվել ընթերցանության լայն հասարակայնությանը ցուց տալ, թե ինչ դեպքություններում այդ հանցագործությունը և ինչ հանգեցրեց: Մեր ցանկությունն է, որդեմ ամեն ով, ով կիրավի մեր չափանկող վերին, իրեն մի ինչ հայ զգա:

Սա միայն հիշեցում չէ, այլև նախազգուցացում: Զանաշելով անցալը՝ հնարավոր չէ արժանադաշիվ աղագա կառուցել: Անցյալի մասին իմանալը անհրաժեշտ է բոլորին, այդ բայում և նաև նոյան հետուրներին, ովեր բոլոր նօանավոր քանակությունների նազիմ Դիւտի արտահայտությամբ «Այդ դրույնը խարս նեցին Թուրքայի ճակատին»:

Դնում ասում էին, եթե ճարդը մեղավոր է և ընդունում է իր մեղը, աղա փրկում է միակ ըանը՝ իր դատիվը: Եվ մենք կարծում ենք, որ բուրգ ժողովուրդը վաղ թե ուշ վեցամյա կիհասկանա ու կգիտակցի, որ այլս անհնար է այդեւ անցյալի այդ ծանր թերու ուստի և իր մեջ ուժ կամ ի մեղանչելու ու դատադարտելու հայոց ցեղասպանությունը: Կարծում ենք, որ երկից թուրքական Դայլոցի անկեղծությունն ձեռք կնեկմի: Մենք չենք կամածում, որ մեկնած այդ ձեռքը չի մնա որում կախված:

Այսդիմին են մեր նոյանակները, որոնց հրագործման ակնկալիով համագործակցության կոչ են անում բոլորին, ում համար քանի են խաղաղության և քաղիղացիության սկզբունքները, ովեր ընտել են ժողովուրդների և ռասսաների եղբայրության և համագործակցության ուժին:

что «все дозволено»?

Геноцид и терроризм могут войти в любой дом, они не имеют границ. Последствия этих преступлений одинаково пагубны для всего человечества. Земной шар - наш общий дом, и мы обязаны объединить свои усилия для его сохранения. А для этого необходимы активная гражданская позиция каждого члена общества, чувство ответственности перед будущими поколениями.

Стена молчания, воздвигнутая когда-то вокруг геноцида армян, постепенно рушится. Все большее число государств выступает с признанием этого бесспорного исторического факта, все большее число международных организаций так или иначе вовлекаются в этот процесс.

Содействие полному и окончательному признанию геноцида армян со стороны международной общественности и преодолению его последствий являются одной из главных задач Всемирного Армянского Конгресса. Наша организация провела в начале мая 2004 года в Ереване научно-практическую конференцию «Фактор геноцида в урегулировании армяно-турецких отношений», посвященную международно-правовым аспектам этой проблемы. Участники конференции учредили Экспертную комиссию, в которую входят видные специалисты из разных стран. Цель комиссии - активизировать исследование разных аспектов геноцида армян, разработать единый подход к этой проблеме.

Конгрессом изданы многочисленные книги, освещдающие вопросы геноцида армян. Достоен упоминания, в частности, трехтомник «Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества (документы и комментарии)». И все-таки широкая общественность еще недостаточно информирована и далека от понимания того, что началось девяносто лет назад. Задача настоящего издания - в какой-то степени восполнить пробел, доступно и доходчиво рассказать о трагических страницах истории армянского народа. Это не научное издание, но оно подготовлено на основе имеющихся на сегодняшний день исследований ученых по вопросам геноцида, свидетельств, фотодокументов. Здесь предпринята попытка показать широким читательским кругам как совершилось это преступление и к чему оно привело. Мы хотим, чтобы каждый, кто прикоснется к нашей незаживающей ране, почувствовал себя немного армянином.

Это не просто напоминание, это и предупреждение. Не зная прошлого, невозможно построить достойное будущее. При этом знание прошлого необходимо всем, в том числе и потомкам тех, кто, по выражению турецкого поэта Назыма Хикмета, «на лбу Турции выжег это клеймо».

В старину говорили: когда человек виновен и признает свою вину, он тем самым спасает единственное, что следует спасти - свою честь. И мы думаем, что рано или поздно турецкий народ поймет наконец, что нельзя больше жить с таким тяжелейшим грузом, оставшимся от прошлого и найдет в себе силы для покаяния и осуждения геноцида армян. Мы думаем, что однажды Турция искренне протянет Армении руку. Мы не сомневаемся, что она не повиснет в воздухе.

Таковы наши цели, ради достижения которых мы призываем к сотрудничеству всех, кому дороги принципы мира и добрососедства, кто выбирает пути братства и содружества народов и рас.

1915
2005

Կահ «Երևանում մի հուշարձան...

«Երևանում, Դրազդանի գահավեժ ափին, կա մի հուշարձան ցեղաստանության գրեթե հիշատակին՝ Թուրքիայի ղամության ամոթամի հուշաձանը։ Սանձագերեւ ազգայնանոլության գործած ուժին, կարելի է ասել՝ 20-րդ դարում ֆաշիզմի գործած առաջին արարքի հուշաձանը, որ 1915թ.-ին ոչնչացրեց հայության կեսը։ Դաժանության հուշաձանը։ Աշխարհին երեսին ապրող բոլոր ժողովություններին գօլուստնող հուշաձանը։»

Եր ես լինում եմ այնտեղ, լուս եմ Կոմիտասի ողբը, օվարմունի և տագմատի խորարափանց ողբը, ճարդկային ողու և ժիշերի ողբն իր անլրելի հնչողությամբ՝ ուղղված զայի ժամանակների մարդկային բոլոր հոգիներին։ Այդ ողբը իմ հոգու մեջ միահյուսվում է Մայրանեկի և Օսվենցիմի, Կլոոգի և Բուխենվալդի, Վարդի ողբին, Լիդիցեի և Խատինի մանուկների ճիշերին։»

Միհայիլ Դուդին

Ռուս բանասեղծ, 1982 թ.

Есть в Ереване памятник...

“Есть в Ереване, на крутом берегу Раздана, печальный памятник жертвам Геноцида, памятник позору истории Турции. Памятник чудовищному преступлению разнозданного национализма, можно сказать, первого реального действия фашизма в двадцатом веке, уничтожившего в 1915 году половину армян, памятник жестокости. **Памятник предупреждения всем народам нашей земли.**

И когда я бываю там, я слышу плач Комитаса, пронзительный плач недоумения и тревоги, плач человеческой души и космоса, обращенный вечным своим звучанием ко всем человеческим душам будущих времен. Этот плач сливаются в моей душе с плачем Майданека и Освенцима, Клооги и Бухенвальда, с криком детей Лидицы и Хатыни...»

Михаил Дудин

Русский поэт, 1982 г.

Երևան, 24-ը ապրիլի, Ծիծեռնակաբերդ:

Գարնանային այս օրվա լուսերան մեջ դողանջում են կոմիտասյան հնչյունները, մարդիկ հայութ հազարներով բարձանում են դեղի Ծիծեռնակաբերդ: Այսեղ Դավեցական կրակի բոցերն արդեն առավոտից շուրջկալվել են ծաղիկներով, որ մեկի-մեկի դարսվելով կարենս դարիստ են կազմում ընդդեմ մոռագության: Ամեն աղրի հայութան հետ միասին սարեր ազգերի հազարավոր ներկայացուցիչներ, մի դահ հայ դարձած, գնում են դեղի Տեղասպանության հուշարձան՝ հավերժանելու նրանց դայխառ հիշատակը, ում 90 տարի առաջ գարնանային ծաղիկների փոխարեն մահ բերեց արյունով ներկած աղրիլ:

***

Օ՛, գարնան ամիս, աղրելու աղրի,
Դու որ բերում ես ծաղիկներ ու կյանք, -
ինչո՞ւ դու դարձար մահվան սարելից,
Մահով մնացիր մեր դասմությունում...

Ս. Կապուտիկյան

Երևան, 24 апреля, Цицернакаберд.

В тишине этого весеннего дня звучит музыка Комитаса, сотни тысяч людей тянутся к Цицернакаберду. А там, с раннего утра, цветок к цветку, поднимается, обрамляя пламя Вечного огня, разноцветная живая стена, как дань памяти жертвам - против забвения. Каждый апрель представители многих народов, на миг став армянами, идут к мемориалу жертвам геноцида армян, чтобы почтить светлую память тех, кому девяносто лет назад не яркие весенние цветы, а гибель принес окрашенный кровью апрель.

***

Апрель, ты месяц света и здоровья,-
Для нас ты месяц смерти и беды.
Я чувствую, как тают в реках льды
От льющейся в них теплой нашей крови.

С. Капутикян

1915
2005

ԺԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ համար պատասխանատվությունն անխուսափելի է

Յուրի Բարսեղով

Իրավաբանական գիտությունների դրվագու,
միջազգային իրավունքի դրոֆեսոր,
Դամաշխարհային հայկական կոնգրեսին կից
Սուլվայի Միջազգային իրավունքի և
Խաղաղագիտության հայկական ինստիտուտի
սնօթեն:

Մրիմ 24-ը ամբողջ աշխարհում նշվում է որդես հայերի ցեղաստանության՝ նմանօրինակ չարագործություններից առաջին խուռանաստար հանցագործության գոհերի հիշատակի օր: Այս տարեթիվը դայմանական է. 1915 թ.-ի այդ օրը Թուրքիան, սկսելով հայկական մժավորականության ոչնչացումից, ցեղաստանության մի փուլից անցավ մյուսին, «մասնակի» ցեղաստանությունից՝ հայերի գլխովին բնացնցմանը իրենց դատմական հայրենիքում:

Հայերի ցեղաստանությունը դասական ձևով, այսինքն հանցակազմի ամբողջական համադատասխանությամբ, ինչդեռ այն սահմանված է Ցեղաստանության հանցագործության կամխման և դրա համար դատի մասին կոնվենցիայում, իրականացվում էր մոտ կես դար՝ 1878 թվականից մինչև 1922 թվականը: Մինչև Առաջին համաշխարհային դատերազմը հայկական ազգային խմբի ոչնչացումը որդես այդդիմին իրականացվում էր ամենօրյա առանձին սույնությունների ձևով: Սաստում, Զեյրումում, Ուժայում, Կամում և մի շաբաթ այլ տեղում 1894-96 թթ. սովորաբար է 300 հազար հայ, 1909 թվականին Արանայում՝ 30 հզ: Արդեն այն ժամանակ հայություն հաջարվում է ամենօրյա առանձին սույնությունների ձևով:

1878 թվականից Օսմանյան կայսրության սահմաններում հայ ժողովրդի անվտանգության աղաղօվումը դարձավ միջազգային խաղաղականության և միջազգային իրավունքի հարց՝ տեղ գտնելով նաև Սան-Ստեֆանոյի նախնական խաղաղ դայմանագրում, աղաղ նաև նոյն տարում Բեռլինում ըն-

Ответственность за геноцид неотвратима

Юрий Барсегов

Доктор юридических наук, профессор международного права, директор Армянского института международного права и политологии в Москве при Всемирном Армянском Конгрессе.

24 -ое апреля во всем мире отмечается как день памяти жертв геноцида армян - первого крупномасштабного преступления этого рода. Дата эта условная: в этот день, в 1915 году, Турция, начав с уничтожения армянской интеллигенции, перешла от одной стадии геноцида к другой, от "частичного" геноцида к поголовному уничтожению армян на их исторической родине.

Геноцид армян в классической форме, т.е. в полном соответствии с составом преступления, как он был определен в Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказании за него, совершился на протяжении полувека с 1878 по 1922 год. До Первой Мировой войны разрушение армянской национальной группы, как таковой, осуществлялось в форме повсеместных одиночных убийств. В Сасуне, Зейтуне, Урфе, Ване и ряде других

դրմված խաղաղության համաձայնագրում:

Դասվի չառնելով միջազգային դարտավորությունները, Եվրոպայի աջի առաջ Թուրքիան օրեցօր շարունակում էր մեթոդաբանութեն բնաջնջել հայ ազգին: Զգրւանալով, որ Հայաստանում Օսմանյան կայսրության իշխանության սահմանափակումը, առավել ևս այդ իշխանությունից Հայաստանի անբողջական ազգատագրումը, կիսախի նավթի համբավայրերի և գաղութային տարածքների բաժանման դրայարի անկայուն հավասարակությունը, «Խաղաղակիր» Եվրոպայի գերեցությունները դաշտանում էին ցեղասուրան թուրքական կայսրության ամբողջականությունը՝ մարդասիրական միջամտությունը Հայաստանում հանգեցնելով ընդամենը «քարեփոխումների» նշանական մակարդակի: Շարունակելով հայերի բնաջնջման ուղղությամբ իրենց նախնիներից որդեգած հակահայկական բաղադականությունը, չքավարավելով Արանայում հայերի ջաղցրով, այն դիմումը որդես գլխավոր փորձ, Երիտրուր կառավարիչները 1911 թվականի հոկտեմբերին Սալոնիկում կոնգրեսին և որոշեցին վերջնականացնես իրականացնել իրենց դիմումը դիմումը:

Հայերի ոչնչացման հրեավոր ծրագիրը Երիտրուրական կառավարիչների կողմից փասորեն նշակելը երեսն մինչև Ալաջին համաշխարհային դաշտավաճը: Այդ ծրագիրի իրականացման համար բարենպատ դայմաններ ստեղծվեցին դաշտագիր հենց առաջին օրերից: Օգվելով Արագին համաշխարհային դաշտավաճի ստեղծած դայմաններից, որոնք բացառություն միջազգային հանրության հակազդեցության հնարավորությունը, թուրքական կառավարությունը 1915 թ-ին անցավ իր դաշտական հայրենինի ստորած դայմաններից, որոնք բացառություն միջազգային հանրության համաշխարհային դաշտավաճը: Այդ ժամանակահատվածում ստանվեց 1,5 մլն մարդ: Կոտորածից փրկվածներն էլ սփովեցին աշխարհի բոլոր Երկրներում: Հայերը, գրկելով իրենց ազգային տարածքի հիմնական մասից, Վերածվեցին «առանց հայրենիի ժողովրդի», «Վտարանի ժողովրդի»:

Եթե 1878-1914 թթ. հայերի ցեղասուրանության առաջին փուլում Թուրքիայի նորաւակը ստրկացված ժողովրդի տարածքը ժիրաբետության տակ դահլիճն էր, աղաք 1915-22 թթ.-ին՝ տարածային ընդարձակումն էր, դանթուրի հայրական ծրագիր իրականացմանը խոչընդոտող հայկական երիկական և բաղական սեղմի բայապումը: Նրանի նորաւակադրվել էին նաև Ռուսաստանից անջատել Անդրկովկասի, Ջուսիսային Կովկասի, ՄերձՎոլգյան, Միջին Ասիայի թուրքական ժողովրդը և նիւական մասից, Վերածվեցին «առանց հայրենիի ժողովրդի», «Վտարանի ժողովրդի»:

Հայաստանի գյոյությունը դիմումը որդես «խայտաշկելով պատմությունը» թուրքերի համար, գեներալ Կարարենիրը 1919 թ. մայիսից մինչև 1920 թ. օգոստոս բազմից խոստացել էր «ոչնչացնել» հայերին, «Վերջ դնել», «զնօթել», «ճզմել թուրքական կրնկի տակ», «չեղորդացնել»:

Հայերի ցեղասուրանությանը բաղական և իրավական արժանի գնահատական տվյալներին այն ժամանակ, երբ իրականացվել էր ոճազությունը: Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը որդես գլխավոր դասնային գերեցությունները 1915 թվականի մայիսի 24-ի հատուկ Հայտարարության մեջ թուրքական դետության գործողությունները որակեցին որդես «մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն» և հայտարարեցին թուրքական կառավարության անդամների իրեական դաշտասխանականության մասին:

мест в 1894-96 гг. было убито 300 тыс. армян, в 1909 г. в Адане - 30 тыс. Сотни тысяч армян уже тогда вынуждены были покинуть свою историческую родину.

С 1878 г. обеспечение безопасности армянского народа в пределах Османской империи стало вопросом международной политики и международного права: сначала в Сан-Стефанском прелиминарном мирном договоре, потом в трактате, принятом в том же году на Берлинском конгрессе.

Не считаясь с международными обязательствами, Турция продолжала, изо дня в день, на глазах всей Европы, методично разрушать армянскую нацию. Опасаясь, что ограничение власти Османской империи в Армении, а тем более ее полное освобождение, нарушит шаткий баланс в их борьбе за месторождения нефти и длеж колониальных владений, державы "цивилизованной" Европы защищали целостность геноцидной турецкой империи, сводя гуманитарную интервенцию к выработке "реформ" в Армении. Продолжая антиармянскую политику и политику своих предшественников по истреблению армян и не удовлетворившись погромами армян в Адане, считая это генеральной репетицией, младотурецкие правители в октябре 1911 года в Салониках созвали специальный конгресс и решили окончательно осуществить свою программу.

Фактически, дьявольская программа уничтожения армян была разработана младотурецкими правителями еще до Первой мировой войны. Благоприятные условия для осуществления этой программы возникли именно с началом войны. Воспользовавшись условиями Первой Мировой войны, исключавшими возможность противодействия международного сообщества, турецкое правительство в 1915 году приступило к реализации тщательно подготовленного плана полного и повсеместного уничтожения армянского народа на его исторической родине. В это период было убито 1,5 млн. армян. Спасшиеся же от резни расселялись по всем странам мира. Лишившись основной части своей национальной территории, армяне превратились в "народ без родины", в "народ - изгнаниник".

Если целью геноцида армян в первой фазе 1878-1914 гг. было удержание территории порабощенного народа, то его целью в 1915-1922 гг. была территориальная экспансия, разрушение этнического и политического армянского клина, препятствовавшего осуществлению политической программы пантюркизма, отторжения от России тюркоязычных районов Закавказья, Северного Кавказа, Поволжья, Средней Азии и их объединения с Турцией.

Рассматривая существование Армении как "позор" для турок, генерал Карабекир с мая 1919 по август 1920 г. много раз обещал "разрушить" ее, "покончить", "стереть", "задавить под турецким каблуком", "ликвидировать".

Геноциду армян была дана должностная политическая и правовая оценка уже тогда, когда совершалось это преступление. Великобритания, Франция и Россия в качестве главных союзных держав в специальной Декларации 24 мая 1915 г. квалифицировали действия турецкого государства как "преступление против человечества" и объявили об уголовной ответственности членов ее правительства.

1915
2015

Նետագայում թուրքական դետուրյան գործողությունների միջազգային-իրավական այդ որակումը հաստավեց ոչ միայն այդ Հայտարարության հերինակների, այլև այլ դետուրյունների կողմից ինչդեռ անհատինես, այնուև է կոլեկտիվ: Դրա հիման վրա է կառուցվել հայերի ցեղասպանության համար թուրքական դետուրյան միջազգային-իրավական դատախանական վության հարցը Փարիզյան խաղաղ կոնֆերանսում:

Այդ իրավիճակում սկզբունքային նշանակություն ուներ հայերի ցեղասպանության որակավորումը որդես նարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն, որն, իր հերթին, առաջ էր բերում թուրքական կառավարության անդամների բենական և դետուրյան բաղադրական դատախանական վության խնդիրը: Այն անմիջապես ընդունվեց որդես միջազգային իրավունքի դրսինա ու դրականիկա և հիմք հանդիսացավ իրենքների հոլովությ և ցեղասպանության այն դեմքների դատադրության համար, որոնք իրականացվել էին մինչև 1961թ.-ը՝ Ցեղասպանության հանցագործության կամինան և դրա համար դատժի մասին 1948 թ.-ի կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը:

Թուրքիայում հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաշնօւմը, որին 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի լայնամասար ցեղասպանություն, անմիջական իրական հիմք դարձավ ինչդեռ հենց ցեղասպանություն տերմինի, այնուև էլ դրա հանցագածի սահմանան համար:

Դայերի ցեղասպանության իրականացումը գրեթե կես դարի ընթացքում հնարավոր դարձավ միայն այն դատձառով, որ ցեղասպան թուրքական դետուրյունը միշտ ուներ իր հովանավորները մրցակցող գերերությունների շարքում:

Դայերի ցեղասպանության համար դատախանական վություն են կում ոչ միայն հանցագործությունն իրականացրած դետուրյունները: Այդ հանցագործությանը նոյասողներ կամ նոյնիկ մասնակիներ են համարվում այն գերերությունները և դրան դետական գործիչները, որոնք սկզբում դմում էին, որ Հայաստանի նկատմամբ դադարանվի ցեղասպան դետուրյան իշխանությունը, իսկ հետո վիճեցրին Սևրի խաղաղ դայմանագի և ԱՍԽ Նախագահի միջնորդական որոշման կատարումը:

Ֆիզիկական անձանց բենական դատախանական վության և ցեղասպանության բաղադրականության օրիենտացած ժամանակակից կառավարելու իրավունքից գրկելու տեսով դետուրյան բաղադրական դատախանական վության հետ հաճատելու միջազգային իրավունքը այս հանցագործության իրականացման հետ է կապում նաև նյութական դատախանական վության առաջացումը ունեցվածի վերադարձման և սեփականության այլ իրավունքների վերականգնման (ռեստիտուցիա), վնասի հատուցման (ռետարացիա) տոկոսի գումարմանը համարժենվով, ինչդեռ նաև բարոյական վնասի հատուցման ձևով որպես սնննական գնառահմանը, որոնք դատձառվել են ինչդեռ ֆիզիկական անձանց, այնուև էլ ողջ ազգային խնդիրն:

Նման հարցերի լուծման օրինակ կարող են ծառայել այն միջոցները, որոնք ԱՌ Պետական դեղատրամենի ամենաակտիվ և ուղղակի օգնությամբ ներկայումս ձեռնարկում են իրենական կազմակերպությունները ցեղասպանության գործ դարձած իրեաների՝ սվեյցարական բանկերում դահվող փողերի առնչությամբ, ինչդեռ նաև միջոցներ, որ ուղղված են այլ սեփականություն վերադարձնելուն, այդ թվում՝ աշխարհի տարբեր քանարաններում գննվող արվեստի գործեր, որոնք դատկանել են իրեաներին:

В дальнейшем эта международно-правовая квалификация действий турецкого государства подтверждалась не только авторами Декларации, но и другими государствами как индивидуально, так и коллективно. На этой основе строилась международно-правовая ответственность турецкого государства за геноцид армян на Парижской мирной конференции.

В этой ситуации квалификация геноцида армян как преступления против человечества, влекущего уголовную ответственность членов правительства и политическую ответственность государства, имела принципиальное, основополагающее значение. Она была сразу же воспринята доктриной и практикой международного права и стала основой для осуждения холокоста евреев и всех случаев геноцида, совершенных до вступления в силу в 1961 году Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказании за него.

Физическое уничтожение армянской нации в Турции, как первый широкомасштабный геноцид конца 19-го и начала 20-го века, стало непосредственной реальной основой для появления и утверждения как самого термина «геноцид», так и для определения состава преступления.

Осуществление геноцида армян на протяжении почти полувека было возможно только потому, что у геноцидного турецкого государства всегда были покровители из числа соперничавших великих держав.

Ответственность за геноцид армян несет не только государства, осуществлявшие это преступление. Последниками или даже соучастниками этого преступления являются те великие державы и их государственные деятели, которые сперва настаивали на сохранении власти геноцидного государства над Арменией, а потом сорвали выполнение Севрского мирного договора и арбитражного решения Президента США.

Наряду с уголовной ответственностью физических лиц и политической ответственностью государства в виде лишения права управлять народом, ставшим объектом его политики геноцида, международное право связывает с совершением этого преступления и наступление материальной ответственности в виде возвращения имущества и восстановления других прав собственности (реституция), возмещения ущерба и убытков (репарация эквивалентом с начислением процента), а также в виде возмещения морального ущерба в его экономической оценке, которые были причинены как физическим лицам, так и всей национальной группе.

Примером того, как должны решаться эти вопросы, могут служить меры, предпринимаемые в настоящее время еврейскими организациями, при самой активной и непосредственной помощи Государственного департамента США в отношении хранящихся в швейцарских банках невостребованных денег евреев-жертв геноцида, а также меры, направленные на возвращение им другой собственности, включая принадлежавшие им картины, ныне находящиеся в различных музеях мира.

Хотя вопрос о возмещении материального ущерба,

ԹԵՆ ցԵՂԱՍՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻԵՏԱԿԱՆԻՎ ԻԱՅԵՐԻՆ ԴԱՏԱՑՎԱԾ ԱՆԳՈՒԺԱԿԱՆ ՎՆԱՍԻ ՓՈՂԻԽԱՏՈՒԾՄԱՆ ՀԽՐԾՈ ԾԱԳԵԼ Է ԱՎԵ-ԼԻ ՎԱՐ, Այն մի շարֆ ԴԱՏԱՑՈՒՆԵՐՈՒ Առ Այսօր լուծված չէ:

Պատմությունը հայերի համար կանխորուց է աղբել թուր-թերի հարևանությանը: Կողի կողի գոյասելու, իրավունքի և ար-դարության, հարգանքի վրա հիմնված նոր բարիդացիական հարաբերություններ հաստատելու համար դեմք է բաղադրակիր վերջակետ դնել անցյալի հիմնահարցերին, վերացնել ցԵՂԱ-ՏԱՑՄՈՒԹՅԱՆ ԻԵՏԱԿԱՆԻՎԸ և անհնարին դարձնել դրանց կրկնու-թյունը: Նոր հարաբերություններ չեն կարող կառուցվել այլու-նու անցյալի սրբագրման, բայանի, բռնությունների, ցԵՂԱ-ՏԱՑՄՈՒԹՅԱՆ օրինականացման հենմի վրա:

Առ այսօր Թուրիհան ձգտել է հասնել նրան, որ Դայասա-նը «իմնակամ» հրաժարվի միջազգային իրավունքի հիմնա-վրա հայերի ցԵՂԱՍՄԱՆՈՒԹՅԱՆ բաղադրական և միջազգային-ի-րավական գնահատականից, այդ ամենի հիմնա վրա իրեն տրված իրավունքներից:

Առայժմ Թուրիհան տարրական զղում իսկ չի դրսողում կատարված հանցագործության համար: Ընդհակառակը, Թուր-իհայում արդարացնում են հայերի ցԵՂԱՍՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, կազ-մակերտիչներ Թալեարին, Ենվերին և մյուսներին դարձնում են ազգային հերոսներ՝ դրանով իսկ հաստատելով հակահայկա-կան իրենց բաղադրականության հաջորդականությունը:

Դայերի ցԵՂԱՍՄԱՆՈՒԹՅԱՆ փաստը աղացուցվում է ար-դեն հրաժարակած և դեռ չհրաժարակած բազմաթիվ փա-ստարդերով, որոնք դարունակում են ականատեսների վկայու-թյուններ, ինչպես նաև թուրիտերի և թուրքական դետության գոր-ծողությունների միջազգային-իրավական գնահատականներ:

Այս ամսագրում բերված լուսանկարներն ու նյութերը օր-յեկի վկայություններ են, վերցված թուրքական, բուրման և չեզո՞ աղյուսներից (այդ թվում թուրիտերի դաշնակց Գերմանի-այի և դատերազմում չեզորություն դահդանած Միացյալ նա-հանգների), և որոնք ակնհայտութեն աղացուցում են այդ ծան-րագույն հանցագործության իրականացումը:

Անեն դեղյում, կան բաղադրական, իրավական և բարոյա-կան առաջնահերթություններ, որոնց հետ Թուրիհան չի կարող հասկի չնստել: Այն չի կարող միշտ աղբել «ազգերի ճարդա-տամանի» խարանով:

Իրավունքի և արդարության հիմնա վրա այս ողբերգության մասնակիցների միջև հարաբերությունների նորմալացման հա-մար կարևոր դայման են ժամանակակից միջազգային հարա-բերությունների զարգացման ընթացքը որոշող գերսերություննե-րի բաղադրական կամքի դրսուումը, երկակի սահմանադրությունը հարաբելու նրանց դատարականությունը, ցԵՂԱՍՄԱՆՈՒ-ԹՅԱՆ մեկ և մյուս զորի միջև տարբերություն չդնելը, իրավունքի և բարոյականության ննայում արժեները նեղահադիտական նորականներին չենթարկելու:

Պատմությունը նեզ բավականին դժվարին խնդիր է առա-ջարդել: Այն դեմք է լուծել հանուն նարդկության և ճարդասիրու-թյան:

նանесенного армянам в результате геноцида, возник много раньше, он, по ряду причин, не решен.

История определила армянам жить рядом с турками. Чтобы сосуществовать, строить новые добрососедские отношения, основанные на уважении права и справедливости, нужно подвести цивилизованную черту под прошлым, устраниТЬ последствия геноцида и сделать невозможным его повторение. Новые отношения не могут строиться на освящении кровавого прошлого, на узаконении грабежей, насилий, геноцида.

До сих пор Турция стремилась добиться "добровольного" отказа самой Армении от своих прав по международному праву, отказа от политической и международно-правовой оценки геноцида армян.

Пока Турция не выражает простого сожаления по поводу совершенных преступлений. Напротив, в Турции геноцид армян оправдывают, организаторов преступления Талаата, Энвера и других превращают в национальных героев, подтверждая тем самым преемственность их антиармянской политики.

Факт совершения геноцида армян подтверждается бесчисленным множеством изданных и еще не изданных документов, содержащих как свидетельские показания, так и международно-правовую оценку действий турок и турецкого государства.

Приводимые в журнале фотографии и другие материалы - объективные свидетельства, исходящие из турецких, протурецких инейтральных источников, включая союзной туркам Германии и сохранивших в войне нейтралитет Соединенных Штатов, наглядно подтверждают факт совершения этого тяжайшего преступления.

Тем не менее, есть политические, правовые и моральные императивы, с которыми Турция не может не считаться. Она не может вечно жить с клеймом "убийцы народа".

Важным условием нормализации отношений между участниками этой трагедии, на основе права и справедливости, является наличие политической воли держав, определяющих ход развития современных международных отношений, от их готовности отказаться от двойных стандартов, не делать различия между одной и другой жертвой геноцида, не подчинять действие непреходящих ценностей права и морали узокорыстным интересам.

История оставила нам чрезвычайно сложную задачу. Ее нужно решать во имя человечности, для человечества.

Հիշողություն ընդեմ Առացուցյան

*Ով չի իիշում իր անցյալը,
դատապարտված է
այն նորից վերապերելու:*

Չորջ Սանտայանի

Ամերիկացի փիլիսոփա

**Թե բյութերով հայ խաչեցին,
Քազարավոր այր ու կանանց
Անող ձեռով տեղահանած՝
Եւեցին... ո՞ւր,
Դեղի Դեր-Զոր:**

*Պարույր Սևակ
«Սնըթելի զանգակալատուն»*

Ճուրական կառավարության XX դարասկզբին իրականացրած ամենադաժան ու ամենամարդայացած հանցագործության՝ հայերի ցեղասույնությունից անցել է 90 տարի: Հայ ժողովրդին բաժին ընկավ այսովհի աղեք, որի հավասար չի եղել նրա ողջ բազմադարյան դասնության ընթացքում: Օգսվելով սկսված Առաջին համաշխարհային ռազմական պատճենությունուները իրականացրեցին Թուրքիայում հայերի ոչնչացման վաղուց մասնակի ժրագիրը: Թուրքերի հայացաց բաղադրականությունը սացավ բացահայտ բնույր: Մաճուլում, ելույթներում, զեկույցներում և մյուս փաստաթթերում հայերի դեմ սահորդ մեղադրանքներ էին ներկայացվում: Այդ ամենը նոյասկ ուներ նախադատաստել սեփական ժողովրդին, հայերի նկամամբ ատելություն ներշնչել և այդ կերպ նոյաստել մտածված չարգործության իրականացմանը:

Անցած 90 տարիների ընթացքում փաստաթթերով, ժամանակակիցների և ողբերգության ականատեսների վկայություններով, բազմաթիվ ֆոտոփաստաթթերով հաստաված հավասի փաստերին հակառակ, թուրքական կառավարությունը, փորձելով նոռացության տակ իրականացված հանցագործությունները, շարունակում է իր ողբերգած ժիսման և սի բաղադրականությունը:

Ասուն բերվում են հատկաներ Թուրքիայի կառավարության և երիտրութերի կուսակցության դեկավարների հրամաններից, ելույթներից և որոշումներից, որոնք մեկ անգամ և աղացուցում են, որ հայերի ցեղասույնությունը թուրքական դեկավարության կողմից ծրագրված և իրագործված դետական բաղադրականություն է:

Память против забвения

*Кто не помнит своего прошлого,
обречен пережить его снова*

*Джордж Сантаяна,
американский философ*

Одних распяли в черный час,
Других - и женщин, и мужчин,
Гоня, как стадо, из долин,
Как камни скатывая с гор, -
Прогнали вдаль... куда?
В Дер-Зор.

*Парујր Севակ,
«Неумолкаемая колокольня»*

Прошло 90 лет со времени осуществления турецким правительством самого жестокого человеконенавистнического преступления начала 20-го века - геноцида армян. На долю армянского народа выпало бедствие, равного которому не знала вся его многовековая история. Воспользовавшись начавшейся Первой Мировой войной и продолжая политику своих предшественников, младотурецкие власти осуществили давно задуманную программу уничтожения армян Турции. Армяноненавистническая политика турок приняла огопотливый характер. В печати, в выступлениях, докладах и других документах против армян выдвигались лживые обвинения. Все это преследовало цель подготовить собственный народ, внушить ему ненависть к армянам и, тем самым, облегчить осуществление задуманного злодействия.

На протяжении всех 90 лет, вопреки достоверным фактам, подкрепленным документами, свидетельствами современников и очевидцев трагедии, множеством фотодокументов, турецкое правительство, пытаясь предать забвению совершенные преступления, продолжает политику отрицания и лжи.

Ниже приводится небольшая подборка из приказов, выступлений, инструкций, обращений, речей и решений руководителей партии младотурок и правительства Турции, еще раз доказывающая, что геноцид армян являлся государственной политикой турецкого руководства.

ԱՆԱՐԴԱՆԵՐԸ ԿՅԱՆՔԻց ԵՐԿԱՐ Է

Բարեյականությունից զուրկ
Գառնազգես զայլեր...

1915թ.-ի հունվարին Երիտրութերի գաղտնի
կենտրոնի ընդունած «Տասը իրահանգը»

(Թալեաթ, Բ.Շակիր, Ի.Զանփոլադ,
Դոկտոր Նազման և գնդապետ Սայֆի)

- «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի (կամոնագրի) երրորդ և չորրորդ հոդվածների հիման վրա արգելել հայկական բոլոր միությունները, ձերքակալել այն հայերին, ովքեր հակակառավարական գործունեություն են ծավալել, ախտորել նրանց այնողիսի գավառներ, ինչորիսի են Բաղդադը կամ Մոսուլը և ոչնչացնել նրանց ճանադարին կամ ճաշակված վայրը հասնելուց հետո:

- Բոնագրավել հայերի գեները:
- Գրգոր մահմեդական հասարակությանը նույն եղանակներով, որոնք կիրառվել են այնողիսի նահանգներում, ինչորիսի են Կանը, Երգրումը կամ Աղանան, որտեղ հայերն դեմ հարուցեցին մահմեդականների ատելությունը և առաջ բերեցին կազմակերպված ջարդ:

- Այդ բանն իրականացնելու համար հենվել Երգրումի, Կանի, Սամուրեք-ովլ-Ազիզի և Բիրլիսի նահանգների բնակչության վրա և օգտագործել հասարակական կարգի դադարանության գինված ուժերը (հնչուս օրինակ, ոսիկանությունը) այն հաւելով, որ դա արտաքուս կրի ջարդը դադարեցնելու բնույթը և ընդհակառակը, այդ նույն ուժերը ներգրավել մահմեդականներին ակտիվ օգնություն ցույց տալու այնողիսի նահանգներում, ինչորիսի են Աղանան, Սըվազը, Բուրսան, Իզմիթը և Իզմիրը:

- Միջոցառություններ ձեռնարկել ոչնչացնելու մինչև 50 տարեկան բոլոր տղամարդկանց, տահանաներին և ուսուցիչներին: Թույլ տալ օրիորդներին և երեխաներին ընդունել իսլամի դավանանքը:

- Տեղահանել այն ընտանիքներին, որոնց չափահանադամներին կիաջողվի փրկվել և այդողիսով խզել նրանց բոլոր կաղերը հայերն երկիր հետ:

- Վկայակոչելով, որ հայ ծառայողները կարող են լրտեսներ լինել, հեռացնել նրանց բոլոր դաշտներից ու դիրքերից և բոլոր այն հիմնարկներից, որոնք ենթակվում են դեսկան վարչությանը:

- Նորատակահարմար եղանակներով ոչնչացնել բանակում ծառայող հայերին՝ հանձնարարելով այդ գործը գինուրականներին:

- Ամենուրեք գործողությունները սկսել միաժամանակ, այն հաւելով, որ հայերին ժամանակ չտրվի դաշտանական միջոցներ ձեռնարկելու համար:

- Դեմքնել այս իրահանգների խիս գաղտնի բնույթին, դրանք չդեմքնել է հայսնի լինեն ոչ ավելի բան 2-3 հոգու:

Պօզօր դլիննե ժիզնի

*Волки в овечьей шкуре...
Им неведома нравственность*

“Десять инструкций”, принятых в январе 1915 г. тайным центром младотурок

(Талаат, Б.Шакир, И.Джанполад, доктор Назым и полковник Сейфи)

- На основании третьей и четвертой статей (устава) комитета “Единение и прогресс” запретить все армянские союзы, арестовать тех армян, которые занимаются антиправительственной деятельностью, выслать их в такие провинции, как Багдад, Мосул, и уничтожить их в пути или по прибытии на место назначения.

- Конфисковать оружие армян.

- Восстановить мусульманское общество против армян теми же методами, которые уже применялись в таких губерниях, как Ван, Эрзрум или Адана, где армяне вызвали к себе ненависть мусульман и это привело к организованному погрому.

- Для организации этого опираться на население губерний Эрзрум, Ван, Мамурет-ул-Азиз и Битлис и использовать вооруженные силы для поддержания общественного порядка (к примеру, полицию) с тем расчетом, чтобы внешне это воспринималось как попытка прекратить погром, и, наоборот, привлечь те же силы к активной поддержке мусульман в таких губерниях, как Адана, Сивас, Бурса, Измит и Измир.

- Принять меры к уничтожению всех мужчин до 50 лет, священников и учителей. Позволить девушкам и детям принять ислам.

- Выселить те семьи, совершенолетним членам которых удастся спастись, и, таким образом, прервать все их связи с родиной.

- Сославшись на то, что служащие армяне могут быть шпионами, отстранить их от всех должностей и занимаемых мест и удалить из всех учреждений государственного подчинения.

- Целесообразными способами уничтожить всех армян, служащих в армии, поручив это военным.

- Повсюду действия начать одновременно, чтобы не дать армянам времени для принятия официальных мер.

- Сохранять сугубо секретный характер этих инструкций, они не должны быть известны более чем 2-3 людям.

1915
20

**Երիտրութերի «Սիոնյուն և
առաջադիմություն» կուսակցության
գաղափարական առաջնորդներից
դոկտոր Նազըմի կենտրոնի փակ նիստի
ելույթից, 1915 թ.**

«Անհրաժեշտ է, որ Երկիր վրա ոչ մի հայ չմնա և դեմք է Վերա-
նա Հայաստան հասկացողությունը: Դիմա դատեազն է, երբեք
ավելի լավ հնարավորություն չեն ունենա: Թղթեմք է ուսադությունը
դարձնել մասնությունը բողոքներին կամ Երկյուն կրկ մնե տեսությունների
միջամտությունից: Կատարվածից հետո այլևս ոչ մի միջամտու-
թյուն նշանակություն չի ունենա: Գործողությունները դեմք է հան-
գեցնեն հայության աճբողջական ոչնչացմանը և կարևոր է, որ
մեկ հայ նույնիսկ չփրկվի: Դավանարար ձեզանից ոմանի գազա-
նություն կիամարեն այդքան հեռուն գնալը: Կարող եք հարց տալ,
ինչ վնաս են տալու Երեխաները, Երերը, հիվանդները: Կամ գուցե-
ք գնում եք, որ միայն մեղավորները դեմք է դատման... Աղաջում
եմ, դարձնեմ, թույլ մի գտնվել: Տեղի մի սկիզբ գանցնումայնու-
թյանը: Դակառակ դեմքում կործանման կամանի մենք»:

**Թուրքիայի Ներքին գործերի նախարար
Թալեաթ փառայի Հալեղի
կուսակալությանը ուղարկած հեռագրից,**
29 սեպտեմբերի 1915 թ.

«Նախարար հայությունը էր, որ կառավարությունը, Զեմինե-
թի հրամանով, որուել է բնաջնջել Թուրքիայում ալրող բոլոր հայերին: Նրանք, ովքեր կիակաղրվեն այդ հրամանին ու այդ
որոշմանը, չեն կարող կառավարման մաս կազմել: Զբացաւելով կանանց, Երեխաներին ու եկամունքներին, որքան էլ աղետայի լի-
նեն ոչնչացման միջոցները, առանց ունկնդելու խղճի գգա-
ցումներին, դեմք է Վերջ տալ նրանց գոյությանը»:

(Սման բովանդակությամբ հեռագրեր ուղարկվել են Երկրի
բոլոր շրջանները):

**«Սիոնյուն և առաջադիմություն»
կուսակցության կենտրոնի
շրջաբերականից**

«Հայերը... մեր բաղադրականության հաջողության միակ
արգելվություն են, բաղադրականություն, որ դեմք է բանա Հնդկաստան
տանող ճանադարիք: Անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայերին և
նրանց դիակների վրայով վայրի հասնել մեր նորածիկին»:

Սովորական հայեր
Արմանե, պատճեն գոլոցից

**Из речи одного из идеологических
руководителей партии
младотурок “Единение и прогресс”
Назым-бэя на закрытом
заседании Центрального
комитета партии, 1915 г.**

“Необходимо, чтобы на земле не осталось ни одногонина и исчезло само понятие “Армения”. Сейчас и война, никогда не представится более удобного случая. не должны обращать внимание на протесты прессы или ссылаясь на вмешательства великих держав. После свершившегося никакие вмешательства не будут иметь значения. Действия должны служить полному истреблению армян важно, чтобы не спасся ни один армянин. Очевидно, кое-из нас это посчитает далеко идущим злодеянием. Можно задать вопрос: “Какой вред могут нанести дети, старики, и мощные?” Или считаете, что только виновные должны быть наказаны? Умоляю, господа, не будьте слабыми. Не устремляйте чувствам. В противном случае погибнем мы.”

**Из телеграммы Министра
внутренних дел Турции Талаата
в префектуру Алеппо**

29 сентября 1915 г.

“Предварительно сообщалось, что по приказу Джемера правительство решило истребить всех живущих в Турции армян. Те, кто не подчинится этому приказу и этому решению, должны быть отстранены от руководства. Без зазрения совести, не гнушаясь никакими средствами, не исключая женщин, детей и больных, они должны быть истреблены”.

(Телеграммы с подобным содержанием были направлены во все префектуры страны)

**Из инструкции Центрального
комитета партии
“Единение и прогресс”**

“Армяне - единственная преграда к успеху нашей политики, политики, которая должна открыть нам путь в Индию. Необходимо истребить армян и, шагая по их трупам, достичь наших целей.”

Նրանք 1.5 միլիոն
Их было 1.5 млн

**1916 թ., Թալեաթը՝
դիմելով ամերիկյան
դեսպան Սորգենքառին**

«Այլևս հայկական հարց գոյություն չունի, նամի որ հայերն իրենք գոյություն չունեն: Եվ որովհետև հիմա հանարյա բոլոր հայերն ել մեռած են՝ առանց ժառանգներ թողած լինելու, հետևաբար, նրանց փողերը դեմք է սասան բուրգական կառավարությունը: Մեր կառավարությունը դեմք է օգսվի այդ փողերից: Դուք ինձ կարո՞ղ եք օգնել այդ գործում:»

**Из обращения Талаата к
американскому послу
Моргентау, 1916 г.**

"Армянского вопроса отныне не существует, поскольку не существуют и сами армяне. И, так как ныне все армяне умерли, не оставив наследников, следовательно, все их деньги должно получить турецкое правительство. Наше правительство должно пользоваться этими деньгами. Сможете ли вы помочь мне в этом вопросе?"

**Ահա թե ում փողերի Վրա եւ հույս դնում
Երիսրուրական կառավարությունը**

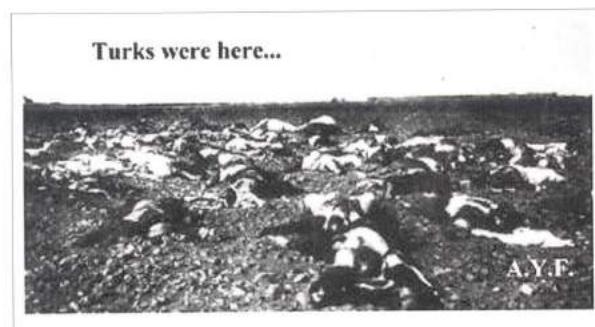

**Вот на чьи деньги рассчитывало
турецкое правительство**

1915
2005

**1915 թ. ապրիլի 15-ի
դաւանական հրահանգից**

«Ունէ ձևով Հայկական հարցի դրվելը կանխելու համար, օգսվելով դաշերազմի՝ ճեզ թերած անկախությունից, որությունից վերջնական հաւաքեարյարի ենթարկել այն՝ բնաշնդելով անհարազա տարրը, քեզով նրան դեռի Արարիայի անադասներ համաձայն տրված մեր գալսնի հրահանգի:»

**Այստեղով անցել են բուրնեց
Здесь прошли турки**

**Из официальной инструкции,
15 апреля 1915 г.**

"Для предотвращения постановки армянского вопроса каким-либо образом, пользуясь независимостью, предоставленной нам войной, постановили окончательно сбросить его со счетов, истребляя чуждый нам элемент, выселяя его в арабские пустыни, согласно данной нами тайной инструкции."

**Դեր-Զորի անադասում
В пустыне Дер-Зор**

**Նայել այդ իրամանների ու
իրահանգների իիմնական
հեղինակների, հայ ժողովրդի
դահիճների այս դեմքերին:**

**Նրանց վրա փարացած
խղճի դրումն է:**

**Вглядитесь в лица основных
авторов этих приказов и
инструкций – палачей
армянского народа.**

**На них отпечаток
окаменелой совести.**

Թալատ Փաշա (1874-1921)
Օսմանյան կայսրության ներին գործերի
նախարար
Տալատ-պաշա (1874-1921)
Министр внутренних дел
Османской империи

Էնվեր Փաշա (1881-1922)
Օսմանյան կայսրության
ռազմական նախարար
Энвер-паша (1881-1922)
Военный министр
Османской империи

Ջեմալ Փաշա (1872-1922)
Օսմանյան կայսրության
ծովային նախարար
Джемал-паша (1872-1922)
Морской министр
Османской империи

1919թ.-ին թուրքական ռազմական արտակարգ ատյանը մահվան դատավարության հայերի բնաջնջման և տեղահանության կազմակերպիչներ՝ չարագրություններ Թալատ Փեյխն, Զեմալ Փաշային, Էնվեր Փաշային և Նազմը Բեյին: Դատարանն ադացուցված փաստ համարեց հայերի տեղահանությունները և կոտրածները: Դատն ու դատավճռի կայացումը իրականացված հանցագործության ադացուցներից են:

Սակայն հանցագործներին հաջողվեց խոսափել Թուրքիայում դատիքը կրելուց: Նրանի վախել էին Երկրից: Մինչդեռ արդարությունը ամրացի չի բռնում հանցագործներին: Գործած մերժերի ծանրությունն այնորին էր, որ հայ ժողովրդի թուրքական նահը գտավ անգամ Թուրքիայի սահմաններից դուր:

Թալատ Փաշան ստանվեց 1921 թ.-ի մարտի 15-ին Բերլինում՝ հայ Վրիժառու Սոոլոնոն Թեյլերյանի գնդակից:

Զեմալ Փաշան դատիքը կրեց 1922 թ.-ի հունիսի 25-ին Թբիլիսիում՝ Վրիժառուներ Պետրոս Տեր-Պողոսյանի և Արտաշես Գևորգյանի ձեռնով:

Էնվեր Փաշան իր մահը գտավ Միջին Ասիայում 1921 թ.-ին:

В 1919 г. турецкая военная чрезвычайная инстанция приговорила к смертной казни злодеев - организаторов исребления и депортации армян Талаата-пашу, Джемала-пашу, Энвера-пашу, Назым-бая. Суд счел доказанным физици и депортации армян. Суд и вынесение приговора являются одними из доказательств совершенного преступления. Однако, палачам удалось избежать наказания в самой Турции. Они бежали за ее пределы.

Но справедливость не оставляет безнаказанных преступников. Тяжесть совершенных ими преступлений более такова, что смерть настигла палачей армянского народа даже за пределами Турции.

Талаат-паша был убит народным мстителем Согомоном Тейлеряном 15 марта 1921 г. в Берлине.

Джемал-паша понес наказание 25-го июня 1922 года г. Тбилиси от рук народных мстителей Петроса Тер-Погосяна и Арташеса Геворгяна.

Энвер-паша нашел свою смерть в Средней Азии.

Օգտագործված գրականություն

«Դայոց գեղասարանություն», Կազմող L. Բարսեղյան, Երևան, 2005
«Թուրքերը բռնիքի մասին», Կազմողներ U. Պողոսյան, Կ. Պողոսյան, Երևան, 2000

Использованная литература:

«Геноцид армян», Л.Барсегян, Ереван, 2005 г.
«Тури о турках», С.Погосян, К.Погосян, Ереван, 2000 г.

Հայ Ժողովրդի ողբերգությունը՝ փաստաթղթերի լեզվով*

Օսմանյան կայսրությունում
գերմանական դեսպան Վանգենայմի
գեկուցագիրը՝ ռայխսկանցեր
Բերման-Շոլվեյգին

17 հունիսի 1915 թ.

«Դայ բնակչության տեղահանությունն իրենց տներից Արևելյան Անատոլիայի տօքաններում և նրանց վերաբնակեցումը այլ տօքաններում իրականացվում է դաժանութեն:

Տեղահանվածներին սիմոն են բողնել իրենց տները կամ անմիջապես, կամ էլ ինձ օրվա ընթացքում, այդ իսկ դաշտառով նրան սիմոնած բողնում են իրենց տները և իրենց շարժական ունեցվածքի գայի մասը: Նրանք անգամ չեն կարող իրենց հետ ճանադարի համար վեցընել անհրաժեշտ իրեր և սնունք: Դասելով նշանակված վայրը նրան անօգնական և անդաշտան վիճակում հայտնվում են իրենց նկատմամբ թշնամաբ տաճարված նարդկանց միջավայրում: Չաս դեմքերում նրան ենթակում են հարձակումների և ոչնչացվում ֆիզիկապես»:

Հայ տարագիրները քրնազադրի ճանադարին
Արմանական հարձակումների ժամանակակից անդաշտան և անդաշտան վիճակում հայտնվում են իրենց նկատմամբ թշնամաբ տաճարված նարդկանց միջավայրում: Չաս դեմքերում նրան ենթակում են հարձակումների և ոչնչացվում ֆիզիկապես»:

Երգումի գերմանական
հյուստառու Շոյեներ-Ռիխտերի՝
դեսպան Վանգենայմին
ուղղված գեկուցագրից

28 հուլիսի 1915 թ.

«Տերի վայի Թօվսին-թեյի կողմնակիցները անկեղծ խոսովանում են, որ նրանց գործունեության վերջնական նորածակը Թուրքական հայերի լիակատար ոչնչացումն է: Պատերազմից հետո «մեզ մոն Թուրքական հայեր արդեն չեն լինի», - ահա հրօշակավոր անձանցից մեկի բառացի արտահայտությունը:

Զանի որ այդ նորածակին հնարավոր չէ հասնել տարեր տեսակի ջարդերի միջոցով, այստեղ հուսով են, որ մինչև Միջագետք տանող երկարաժամկետ գրկաները և անսովոր կյանակավարությունը այդ գործը»:

Օ տրագեдիա արմանական հարձակումների մասին գաղափարի լեզվով *

Из докладной немецкого посла
Вангенайма в Османской империи
рейхсканцлеру Бетман-Гольвегу

17 июня 1915 г.

«Депортация армянского населения из своих мест в районы Восточной Анатолии и их переселение в другие районы проводится жесточайше. Депортированных заставляют сразу или в течение пяти дней покинуть дома, поэтому они вынужденно покидают дома и большую часть своего имущества. Они не имеют возможность взять с собой в дорогу необходимые вещи и пищу. Дойдя до намеченного места, они оказываются в среде враждебно настроенных к ним людей... Они часто подвергаются нападению и физическому истреблению...»

Խարբերդի հայ բնակչության տեղահանությունը
Դепортация армянского населения Харберда

Из докладной немецкого
консула в Эрзеруме
Шойбер-Рихтера
послу Вангенайму

28 июля 1915 г.

«Местный вали Тхсин-бей в беседе со своим соратником признался, что окончательная цель их действий - полное истребление армян в Турции. После войны "у нас в Турции армян больше не будет", - вот дословное выражение одного из выдающихся деятелей. - Так как этой цели нельзя достичь различными методами истребления, надеемся, что лишения и непривычные климатические условия на пути в Междуречье завершат это дело.»

1915
2015

Թիվ 70 փաստաթորից

Ամերիկյան հյուստառոսություն,

Սիրիա, Դալլաս

4 մարտի 1918 թ.

Զեկուցագի առարկան՝ «Դայկական արհավիրներ»

«Պարոն,

Պատիվ ունեմ ներփակելու դրն. Զարդի խնդրանիով դաշտաված և ներկայացված «Դայերի արհավիրները» թեմայով զեկուցագիր երկու օրինակից: Գրողը որևէ անձնական դաշտա չունի, որդեսզի սրա բովանդակությունը չիրադարակվի, սակայն ի նկատ ունենալով, որ մնացած դժբախտ հայերն ու այլ ժիւտնյաներ, որոնք այժմ իշխ թե աս հանգիստ ապրում են թուրքական իշխանության ներք, անկասկած կենթարկվեն հետագա դաժան վերաբերնունի: Եթե քուրերի և գերանացիների ուսադրությունը հրավիրվի սրա վրա, ապա ավելի լավ կլինի, եթե հեղինակավոր ադրյուների կողմից դրանց հրադարակումը նախառաջ լուրց ծանութեքն արվի:

Զ.Բ. Ջեքսոն (սուրագություն)հյուստառու, ճախկիմում Սիրիայում, Դալլաս,
այժմ Վաշինգտոնում, 4 մարտի 1918 թ.

**Ոռուաստանի Արտաքին գործերի նախարար՝
Փարիզում և Լոնդոնում դեսպաններ
Ա.Պ. Իզվոլյսկուն և կոմս Ա.Կ. Բենկենդորֆին**

Թիվ 1876 հեռագրից, 12 ապրիլի 1915 թ.

«Դուք եմ կատարում թիվ 1818 իմ հեռագրի վրա:

Նախարարությունում ստացվել են նոր սեղեկություններ ասիական Թուրքիայում միաժամանակ և թուրքերի ու քրդերի կողմից հայերին կոտորելու մասին: Բարեհաճեմ առաջարկել ֆրանսիական (անգլիական) կառավարությանը մեզ հետ համատեղ հրադարակել Անգլիայի (Ֆրանսիայի) հայտարարությունը՝ ուղղված Թուրքիայի կառավարությանը, որտեղ հայերի ջաղարերի անձնական դատավանատվությունը կղրվի թուրքական նախարարների խորհրդի բոլոր անդամների վրա, ինչդեռ նաև այս իրադարձությունների հետ կատ ունեցող բոլոր բաղադրական և գինուրական անձանց վրա:

Դայտարարության մեջ կարելի է հիշատակել Սիրիայի կոտորածի հետ Եվրոպայի կողմից 1860 թ. ընդունած դասմիջ միջոցների մասին: Անգլիական (ֆրանսիական) կառավարության համաձայնության դեմում բարեհաճեցել դայմանավորվել հայտարարության տեսքի մասին, որը ցանկալի է հրադարակել որոն հետաքար է տու և միննուն օրը երեք մայրաքաղաքներում»:

Սազոնով

**Սոֆիայում ռուսական դեսպանություն՝
Արտաքին գործերի նախարար
Ս.Դ. Սազոնովին**

Թիվ 515 հեռագրից, 5 օգոստոսի 1915 թ.

«Սոֆիայում հայկական գաղութը Թուրքիայում հայերի նոր դաժան ջաղարերի կառավարությանը հեռագրի միջոցով հայտարարել է իր բանաձեռ, խնդրանիով սուրդակած ամրող աշխարհի բաղադրակիրք ազգերին՝ դահդանելու համար գոնե

Из документа N70

Американское консульство,

Сирия, Алеппо

4 марта 1918 г.

Название предмета докладной: "Армянские бедствия"
"Господин!

Честь имею представить по просьбе г-на Карри подготовленные и представленные докладные по теме "Армянские бедствия" в двух экземплярах.

Автор не имеет никакой заинтересованности не печатать содержание этих материалов, однако, имея в виду, что оставшиеся несчастные армяне и другие христиане, которые в настоящее время более или менее живут спокойно под властью турецкого правительства, безусловно, подвергнутся последующему жестокому обращению, если обратить внимание турок и немцев на это.

Поэтому будет лучше перед публикацией серьезно всезвесить."

Дж. Б. Джексон (подпись)

Бывший консул в Сирии, Алеппо,

в настоящее время в Вашингтоне

4 марта 1918 г.

**Министр иностранных дел России—
послам в Париже и Лондоне**

А.П. Извольскому и**гр. А.К. Бенкендорфу****Из телеграммы N 1876**

"Ссылаюсь на свою телеграмму N 1818.

12 апреля 1915 г.

В Министерстве получены новые сведения об анархии в Азиатской Турции и резне армян турками и курдами. Благоволите предложить французскому (английскому) правительству опубликовать совместно с нами и с Англией (Францией) обращение к Порте, в которой личная ответственность за избиения армян возлагалась бы на всех членов Турецкого Совета министров, а также всех гражданских и военных должностных лиц, имеющих отношение к этим событиям.

В обращении можно было бы напомнить о репрессивных мерах, принятых Европой в 1860 г., после резни в Сирии. В случае согласия английского (французского) правительства, благоволите условиться относительно текста обращения, которое желательно было бы опубликовать как можно скорее и в один и тот же день в трех странах."

Сазонов

**Русский посланник в
Софии— Министру иностранных дел**

С.Д. Сазонову**Из телеграммы N515**

5 августа 1915 г.

"Армянская колония в Софии по случаю нового жестокого избиения армян в Турции сообщила по телеграфу миссии свою резолюцию с новой мольбой к цивилизованным

սանջված ազգի մնացորդները: Միաժամանակ ռազմական գործակալի մոտ Եկապ հայերի ղատվիրակությունը, խնդրելով թույլ տալ կամավորների անցումը Ռուսաստան՝ թուրքի դեմ դայլարին մասնակցելու համար...»:

Սավինսկի

**Հոռոմի Պատ Բենեդիկտոս XV-ի
նամակը Օսմանցիների
սուլթան Ե.Վ. Մոհամմեդ V-ին**

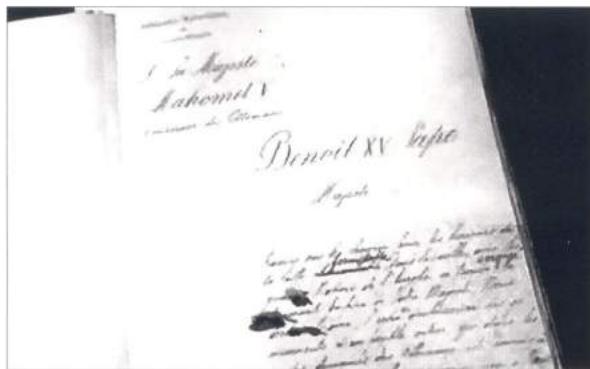
«Կեհափառ,

Մեր հոգին սասիկ ճճլվում է ժիշտությունից, եթե մասքերում են դատերազմի սոսկայի արհավիրները, որին մասնակցում են Եվրոպայի մեծ ժերտությունները, ինչորս նաև Ձեր Կեհափառության հզոր կայսրությունը: Բայց միաժամանակ մեծագույն լուս են Օսմանյան ընդարձակ տարածման վրա ամնաբարելի խուսափումների ենթակված մի ող ժողովով հառաջանաների արձագանքը:

Դայ ժողովուրդը արդեն իսկ տեսել է իր բազմաթիվ զավակների ջարդը և նրանցից բացի ավելի շատ ուրիշների, որոց մեջ կան բազմաթիվ եկեղեցականներ և նույնիսկ եղիսկողոսներ, բանարկությունը և տեղահանությունը:

Այժմ լուս սացան, որ գյուղերի և խաղաների ող բնակչությանը դարձադրվում է բողնել իրենց սները, աներևակայելի տաճանաներով և չարչարաններով ուղարկելու համար դեմքի հեռավոր արգելափակման վայրերը, որտեղ նրան ենթակվելու են ոչ միայն բարյական անձնության, այլ նաև ամենասուկայի նյութական թշվառության և անօրության տաճանաներին:

Կեհափառ, խորհում ենք, թե այս ծայրահեռությունները կաշագում են Ձեր Կեհափառության կամին հակառակ: Ուստի,

Վսահորեն դիմում ենք Ձեր Կեհափառությանը և ջերմուեն բախամձում, որ Ձեր կեհամձությամբ գրաք մի ժողովով և միջամտե նրանց նորաստության համար, որովհետև իր կրոնի ուժով իսկ նա կմըսի Ձեր Կեհափառության հավատարին հղուածը մնալուն:

Եթե հայերի մեջ դավաճաններ կամ հանցաղարտներ գտնվեն, թող նրան օրինավոր կերպով դատադրացվեն և դատվեն:

Սակայն Ձեր Կեհափառությունը թող արգելի անմեղներին դատի ենթակելը, հանցաղարտների հանդեմ էլ թող փայլի Ձեր ներդամտությունը:

Թող Ձեր Կեհափառությունը արտահայտի խաղաղության և հաւսության հզոր և բաղձանի խոսելը և դրանից հետո հայ ժողովուրդը դադարելով լինել վայրագությունների և վրեժնության գոհ, ոեթե է օրինի իր դատադրանի վեհ անումը:

Այս համեմի բաղձաններով խնդրում ենք Ձեր Կեհափա-

նացին ամբողջ աշխարհի ու ազգական գործակալի մոտ Եկապ հայերի ղատվիրակությունը, խնդրելով թույլ տալ կամավորների անցումը Ռուսաստան՝ թուրքի դեմ դայլարին մասնակցելու համար...»:

Савинский

**Письмо Папы Римского
Бенедикта XV
Султану османцев Е.В. Мухаммеду V-ому**

“Ваше Святейшество!

Наше сердце сжимается от грусти, когда вспоминаем о страшных бедствиях войны, в которых участвуют великие державы Европы, а также - сильная империя Вашего Святейшества.

Одновременно, с большой скорбью мы слышим отзвуки стенаний целого народа, который подвергается неописуемым пыткам на всей обширной османской территории.

Армянский народ уже видел многочисленные истребления своих детей, а кроме них еще и других, среди которых есть церковники и даже епископы, видел также аресты и выселения.

Сейчас мы получили весть о том, что все население городов и сел насильственно принуждается покидать свои дома и с невероятными трудностями и мучениями отправляется в отдаленные изолированные места, где они будут подвергаться не только моральному давлению, но также и тягчайшим материальным лишениям.

Ваше Святейшество, думаем, что эти крайности со-

вершаются вопреки воле Вашего Святейшества. Поэтому с горячей мольбой обращаемся к Вашему Святейшеству в надежде на сострадание и содействие этому народу, так как и впредь, силой своей религии, она останется верноподданным Вашему Святейшеству.”

Если в среде армян окажутся предатели или преступники, пусть они будут судимы и наказаны по закону.

Однако, пусть Ваше Святейшество запретит наказание безвинных, а по отношению к виновным пусть засияет Ваше великодушие.

Пусть Ваше Святейшество произнесет сильные и великолодушные слова мира и примирения и после этого армянский народ, перестав быть жертвой злодеяний и мстительности, будет благословлять высокое имя своего защитника.

1915
2005

ոռքյանը ընդունել մեր լավագույն մաղթանիները՝ Ձեր Անձի Երկարակեցության և բարգավաճման, ինչողիս նաև Ձեր ժողովուրդների Երշանկության համար»:

ՔԵՆԵՂԻԿՏՈՒ XV

10 սեպտեմբերի 1915

**Կարողիկոս Գևորգ V-ը
Արտաքին գործերի նախարար
Ս.Դ. Սազոնովին**

Դեռագիր, 7 ապրիլի 1915 թ.

«Սացված հեռագրային հաղորդագրության համաձայն, որը հաստավում է այլ աղբյուրներով, կատարվում է անդաշտան, անզեն հայերի կոտորած Երգումում, Շերջանում, Զեյթունում և Շաղակայում, արյունայի բախումներ Բիթլիսում, Վանում, Մուսում, բռնություններ, թալան, սղանություններ Եգինում, Կիլիկիայում, ողջ հայ ազգաբնակչության սնտեսական սննակացում: Իմ հուս անհանգտացած է: Թախանձագին խնդրում եմ Ձեր գերազանցությանը չմերժել սանձնելու իմ ժողովրդի հետագա նարդասիրական հովանավորության և դաշտանության գործը՝ այս ճգնաժամային դաշին, փրկվել անմեղ զրիվող թիւտոնյաներին բոլոր հնարավոր միջոցներով: Դոգիս ցնցված սարստեցնող նորություններով, միաժամանակ հեռագրով դիմում եմ չեզոք դեսություններին: Միացյալ Նահանգների նախագահին և Խաչաղայի թագավորին՝ կոտորվող խաղաղ բնակչության դաշտանության խնդրանուկ: Խոնարհարար խնդրում եմ ժամանակ գտնել հանձնարարելու ձեր դեստանաներին հիշատակված Երկրներում հանուն թիւտոններության և նարդասիրության, ազրելու վերջիններիս կառավարությունների վրա՝ Թուրքահայաստանում հայերի ջարդերն ու անարգանները դադարացնելու նորատակով»:

Ժայրագույն դատիարք,
Ամենայն Հայոց Կարողիկոս Գևորգ V

Հավելված

**Հանձնված է Գերմանական
դեստանության կողմից Մեծ վեզիրին**

1915 թ.-ի հունիսի 4-ին

(գրված է Ռուսենբերգի ձեռուկով)

«Զանի որ Կայսերական կառավարության կողմից Արևելյան Անառողիայի ժամաներում հայկական բնակչության դիմ հայտարարված դաժին միջոցառումներն իրականացվում են ռազմական նկատառումներից ելնելով և ծառայում են իրև դաշտանության օրինական միջոց, գերմանական կայսրությունը բոլորովին համես չի գալիս դրանց իրականացման դեմ, բանի այդ միջոցառումները համարատասխանում են Թուրքիայի ներին դրության անդադանը:

Այս հարցում գերմանական կառավարության կարծիքը լիովին համարատասխանում է այն բացատրություններին, որն արտա-

* Օգազորեված գրականությունը.

«Հայոց ցեղաստանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություններմ (1915-1918թթ.), ԴԴ ԳԱԱ ակադեմիկոս Վ.Ա.Միքայելյան, Երևան, 2004

«Ամերիկայի միացյալ նահանգների դաշտանական վավերագերեր հայոց ցեղաստանության մասին», Արա Սարգսյան, Երևան, «Սահման», 2004

«Ռուսաստանի արքունությունը Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղատանը մասին», 1915-1916 թթ.» (կամաց թարբերակ), Գ.Արշակունյան, Տ.Ալեքսանդրասույն, Երևան, 1995

С этим страстным вожделением просим Ваше Святое
ство принять наши наилучшие пожелания долголетия, б-
состояния Вашей личности, а также счастья Вашим наро-
дом.

Бенедикт XVI

10 сентября 1915

**Կատոլիկոս Գևորգ V -
Մինիստր ինօստրանի գործությունների նախարար
Ս.Դ. Սազոնով**

Телеграмма: 7 апреля 1915 г.

«По полученному телеграфному сообщению, подтверждаемому другими источниками, происходит резня беспилотных, обезоруженных армян в Эрзеруме, Держане, Затуне и окрестностях; кровавые столкновения в Битлисе, не, Муше; насилия, грабежи, убийства в Эгине, Килике; экономическое разорение всего армянского народа нация. Пасты моя волнуется. Убедительно прошу Ваше Благоприводительство не отказать в дальнейшем гуманном покровительстве и защите моему народу в этот крический момент, спаси всеми зависящими мерами невиногибающих христиан. Удрученный леденящими душу велями, одновременно обращаюсь телеграфно к нейтральным державам: президенту Соединенных Штатов и королю Италии с просьбой о защите избиваемого мирного населения. Почтительно прошу, найдите возможным соблаговетовать поручить Вашим послам в помянутых государствах воздействовать во имя христианства и гуманности на правительства последних в целях прекращения избиения армян и бесчинства в Турецкой Армении.»

Верховный патриарх,

Կատոլիկոս Վահագան Գևորգ V

Приложение

**Վրւենա գերմանական
Վելիկու վեզիրին**

4 июля 1915 г.

(написано от руки Розенбергом)

«Так как имперским правительством карательные мероприятия в Восточной Анатолии осуществляются в военных целях и служат оборонным целям, Германское правительство совершенно не против их осуществления, поскольку эти мероприятия соответствуют укреплению положения Турции.»

В этом вопросе мнение германского правительства совпадает с теми разъяснениями, которые высказала Близлежащая Порта в ответ на угрозы, которые в последнее время выразили государства Антанты о злодеяниях против армян, якобы имевшие место в Турции.

* Использованная литература:

«Գеноցիդ արման և առաջարկություններ առաջարկությունների մասին» (1915-1918 թթ.), ԴԴ ԳԱԱ ակադեմիկոս Վ.Ա.Միքայելյան, Երևան, 2004 թ.

«Օֆիցիալնե դокументնե Սույն Ամերիկա և Անգլիա մասին» («Օֆիցիալնե դокументնե Ամերիկա և Անգլիա մասին»), Արա Սարգսյան, Երևան, «Սահման», 2004

«Ռուսական պատմություններ առաջարկությունների մասին» («Ռուսական պատմությունների մասին»), Գ.Արշակունյան, Տ.Ալեքսանդրասույն, Երևան, 1995 թ.

հայեց Բարձր Դուռը ի դատավան այն սղառնալիների, որոնք Ամսանշի ժերովումները վերջերս արտահայտում էին Թուրքայում հայերի նկատմամբ իր կատարված գազանովումներից հետո:

Գերանալական կառավարությունը իրև Թուրքայի բարեկամ և դաշնակից ժերովում իր դարսն է հաճարու Բարձր Դուռ ուսադրությունը Իրավիրել այն հետևանքների վրա, որոնք կարող են վնաս հասցնել մեր ընդհանուր շահերին, ինչդեռ ներկայիս դատարանի ընթացքում, այնուև է ադապայում. կարելի է կանխատեսել, որ խաղաղության հաստաման ժամանակ Դայլական հարցը կրկին դատարվակ կրանա արտասահմանան ժերովումների համար Թուրքայի ներին գործերին միջամտելու համար»:

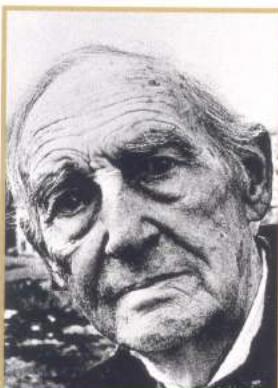
Թող կարեկցանքը տիրի աշխարհում

(Ժամանակակիցները
հայ ժողովրդի ողբերգության մասին)

Զայն բարրակոյ յանակատի...

«Աշխատանք, ազնիվ մի ժողովուրդ աշխարհի ստեղծման օրից աղոյում էր իր հայրենի հողի վրա ու նրան ճոպված: Թուրքական արյունոս յարաղանց կորեց նրան արմատից՝ քաֆանելով երկու ողբերգական մասի՝ առանց ժողովուրդի հողի և առանց հող ժողովրդի»: (Գևորգ Էմին) Ողջ աշխարհի աչերի առաջ իրականացվում էր հայ ժողովուրդի կոտորածը: Անեղ արյունը հոսում էր գետերի նման, ոչնչացվում էր իհնապուր մի ժողովրդի գենոֆոնով: Այդ խելահեղության ֆոնին մի շարք երկների առաջադեմ ներկայացնուիչները ձայն բարձացրեցին՝ ի դաշտամուրյուն մահացող, տաճառի, իր հայրենի երկից բաված ժողովրդի:

Եհան է, մեծ ժերովումների կառավարություններն այդ ձայները չլսեցին, բայց դրանք հայ ժողովրդին օգնելու հաճարակ փորձեր էին, և հայ ժողովուրդը միշտ երախտագիտությամբ կիհշի նրանց անունները:

Արմին Վեգներ

(1886-1978)

Գերմանացի գրող,
բուրգական բանակի սղան

Արմին Վեգներ

(1886-1978)

Նемецкий писатель,
офицер турецкой армии

«...Տայներ դարձան այս պատրիազմի զոհը: Երբ բուրգական կառավարությունը 1915 թ.-ի զարնակը չներառուի եղավ երկու միլիոն հայերին բնաջնջելու իր իրեշակուր ծրագրի իրականացմանը, Թուրքայի իսակարամի սիրականերին ոչ ոք չխանգարեց ի կատար ածկութայն տանջապահութերի արարութերի հետ:»

...Երան (Դայիկը) մենքնում էին ամեն ժամանակակի մահերով...»:

«...Армяне стали жертвами этой войны. Когда весной 1915 года турецкое правительство приступило к осуществлению чудовищного плана уничтожения двух миллионов армян, никто не воспрепятствовал турецким мракобесам привести в исполнение страшные истязания, которые можно сравнить только с действиями сумасшедшего преступника. ...Они (армяне) умирали всеми земными смертями, смертями всех времен...»

... Германское правительство, как дружественное и союзное государство, считает своим долгом обратить внимание Блистательной Порты на те последствия, которые могут навредить нашим общим интересам как во время данной войны, так и в будущем. Можно предположить, что во время утверждения победы Армянский вопрос вновь станет поводом для вмешательства иностранных государств во внутренние дела Турции.”

Пусть сострадание правит миром

(современники - о трагедии
армянского народа)

Глас вопиющего в пустыне

“Жил древний народ на своей родной земле, сливаясь с нею воедино. Окровавленный ятаган срубил его под корень, и создались две страшные, чудовищные половины народа без земли и земля без народа” (Геворг Эмин). На глазах у всего мира шла резня армянского народа. Потоками лилась невинная кровь, уничтожался генофонд древней нации. На фоне этого безумия лучшие представители ряда стран подняли свой голос в защиту погибающего, страдающего, сгоняемого с родных мест, народа.

Правда, эти голоса не были услышаны правительствами великих держав, но это была мужественная попытка помочь армянскому народу, который всегда с благодарностью будет помнить их имена.

1915
2005

Ֆրիտյոֆ Նամսեն

(1861-1930)

Նորվեգացի հումանիստ,
ճանապարհորդ**Ֆրիտյոֆ Նամսեն**

(1861-1930)

Норвежский гуманист,
путешественник

«...Քուրքական պարյագությունները իրենց շափելով ու նողկալի գանությամբ զերազանցում են պատմությանը հայսին բոլոր զազանքունները և հայ Գոլգոտան իր նմանը չունի պատմության մեջ»:

“...турецкие злодеяния по своим масштабам и омерзительным зверствам превосходят известные исторические зверства и Голгофа армян не имеет аналога в истории”.

Հենրի Առգենտաու

(1856-1946)

ԱՄՆ-ի դեսպանը Թուրքիայում

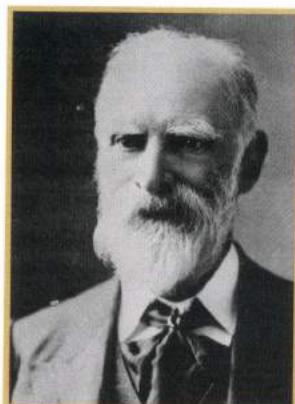
Генри Моргентай

(1856-1946)

Посол США в Турции

«Ես հաւոգված եմ, որ մարդկության ողջ պատմության մեջ չկայդան սարսափեցնող փաստեր, ինչպիսին այդ կուսուածն է: Ասց լուս տեղի ունեցած ջարդերը և տեղահանությունները գրեթե անշատ թվում 1915 թ.-ի հայ ազգի տարածանմունքի համեմատ»:

“Я уверен, что во всей истории человечества не стольких ужасающих фактов, как эта резня. Великие и биения и гонения, наблюдавшиеся в прошлом, кажутся почти незначительными по сравнению со страданиями армянской нации в 1915 году”.

Ջեյմս Բրայ

(1838-1922)

Անգլիացի դեւական գործիչ,
անգլո-հայկական ընկերության
նախագահ**Джеймс Брай**

(1838-1922)

Английский государственный деятель
председатель
англо-армянского общества

«Ջարդերը հետևանք էին այն բաղաձականության, որին, որին կարելի է պարզել, մի որոշ փուլում հետևում էր քուրքական կայսրություն ներկայումս իշխանության գլուխ կանգնած անսկզբուն բայսախնդրների ավագակախումբը».

“Ты հայ երիտրույնաների դեմ ուղղված մահմեդականների ցասմա բռնկում չէ: Ամեն ինչ կատարվեց կառավարության կամուլով”:

“Погромы были следствием политики, которой, насколько можно понять, на определенном этапе придерживалась стоящая в настоящее время у власти в турецкой империи беспричинная банда авантюристов... Это не была вспыши к яростям мусульман против армян-христиан. Все произошло по воле правительства.”

Յոհաննես Լեփիսուս

(1858-1926)

Ասվածաբան,

Գերմանա-հայկական ընկերության
նախագահ

Իօհաննես Լեփիսուս

(1858-1926)

Տեօլոգ,

председатель германо-армянского
общества

«...Կայսրության բոլոր մասնաւում ցրված մեկ ու կես միլիոն բնակչից
մերի տեղահանությունները ոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել ռազ-
մական նկատություններով: Միակ բացարձյունքը, որը բոյլ չի տալի
կառավարական այս միջոցառումն մեջ տեսնել անքանական մի ակտ, ու
այն է, որ ներքին բաղադրականության մի ծրագրի մասին է, որը նաշ-
տակ ուներ նախապես մասնաւում ու սառնաւություն հաշվարկված եղա-
նակով բնաջնջել հայ էքնիկական սարրը»:

«... Депортацию полутора миллиона жителей, рассеянных по всей империи, никак нельзя оправдать военными соображениями. Единственное объяснение, которое не позволяет видеть в этом правительственном мероприятии какой-то противостоятельный акт, это то, что речь шла о каком-то плане внутренней политики, целью которого было заранее обдуманным и хладнокровно рассчитанным способом истребить армянский этнический элемент.»

Վալերի Բրյուսով

(1873-1924)

Ռուս գրող, գրականագետ,
թարգմանիչ

Վալերի Բրյուսով

(1873-1924)

Русский писатель,
литературовед, переводчик

«Անհրաժեշտ էն համաշխարհային աղևնութ, անհրաժեշտ էն բուր-
յական կուսումնական անախաղեկ սարսափներ կամ մի ողջ ազգի հի-
մանդուններ, որպեսզի նորից ուշադրություն դարձվի բազմաշարժա-
գուղութիւն դրախտությանը»:

«Нужны мировые катаклизмы, нужны беспримерные ужасы турецкой резни или дикого преследования целой нации, чтобы вновь обратили внимание на бедствия многострадального народа.»

«Եթե սպանված հայերի զանգերից լնու
կանգնեցվեր, ապա նա սավեր կզցեր սուրբ
Արտարաքի շյունածերմակ երկրային զազա-
քին»:

Արքունիկություն Գրիգոր Փալաբյան

«Քոյոր ճանապարհներին՝ խճուղային,՝
սայլազնա և լեռնային, ժայռերում և գետերի
ափերին ես ամենուրեմ հանդիպում էի
փախստականների բարականների և ամենու-
րեմ տեսնում էի սովոր, ցրի և աշտուվածու-
թյան պատկերներ.»

Պ. Սիբիրցև

Ռուս գրական գործիչ,
լրագրող

«Если бы была воздвигнута гора из
черепов убитых армян, она бы дала
тень на белоснежную поднебесную
вершину святого Арагата...»

Архиепископ Григорий Палакян

«По всем дорогам - шоссеинным, про-
селочным и горным, на скалах и у бере-
гов рек, я всюду встречал караваны бе-
женцев и всюду нападавшие на одни
и те же картины голода, холода и заг-
рязнения. Так, на скалах и дорогах гиб-
ла и гибнет армянская нация, армян-
ский народ, гибнут люди, неповинные в
политической бражке, и их надо спас-
сти. Это долг всего человечества.»

П. Сибирцев

русский литератор,
публицист

«Երբ կարդում ես հայկական պատմոքյունը, անխոսափելիորեն հարց ես սալիս ենք. ինչ՞ո՞ւ էր պետք լյանի իրավունքը զրկել խաղաղաւոր, մեծ մտուվ, ոզով, սաղանդով օժպած մի ժողովրդի»:

Ֆրանց Վերֆել

Ավստրիացի գրող,
հակաֆաշիստ

«Когда читаешь армянскую историю, неизбежно задаешься вопросом: зачем нужно было отнимать право на жизнь у народа миролюбивого, наделенного большим талантом, мыслью душой?»

Франц Верфель

австрийский

писатель-антифашист

Ազգի հոգևոր առանցքը մտավորա- կանությունն է

**Բարբարոսները ենթադրում եին.
Տկա մտավորականություն, չկա ազգ**

Ու մատյանից հայ մեղեդու
Ամենավա՛ռ էզ հասեց...
Եվ անուններ, որոն երեկ
Դնչում էին փաղաբական մասնիկներով
Մերձավորի ու մերիմ բարեկամի սիրող տրիից,
Ու հիրավի հոդարության տրսի դոկում
Սի բովանդակ ժողովրդի լեցուն սրից,-
Թե կյանք էին՝ հիմա հանկարծ դարձան անզո՞
Սի գիշերում, բարբարոսի կամք ու ջանոնվ
Ու մղոնավ անզստելի
Փոխարկվեցին առասդելի.
Ալրոդ մարդուց հանկարծ դարձան
Սի մտովին կերպած արձան...

Պարույր Սևակ
«Անլոելի զանգակատուն»

Духовный стержень нации – ее интелигенция

**Варвары полагали:
нет интелигенции – нет нации**

Из книги музыки она
Страницу вырвала – притом
Ярчайшую...
Те имена,
Что лишь вчера слетали с уст
Друзей и близких, как заря,
Чьи книги знали наизусть,
Восторга трепетом горя, –
В ту ночь одну – существовать
Вдруг перестали.
Волей злой –
Убитым варварской рукой –
Им суждено отныне стать
Лишь статуей, что создает
В воображении народ...
Паруйր Севак,
“Неумолкаемая колокольня”

Ինչո՞ւ աղրիի 24-ը:

Աղրիի 24-ը դատմության մեջ մտավ որդես սև ամսաթիվ՝ հիւստակի ամսաթիվ։ Դենց այդ օրը ձերբակալվեց, հետո բարբարոսաբար գլխասվեց ու ոչնչացվեց հայ մտավորականության դասակը։ Կյու օրը թուրքական տաճարավաններում հայտնվեցին հայկական մտավորականության ավելի համ երկու հազար ներկայացուցիչներ՝ գիտնականներ, գրողներ, մկարիչներ, ուսուցիչներ, թժիւկներ, իրադարձախոսներ, հոգմուրականության ներկայացուցիչներ, հասարակական գործիչներ։ Նրանց թվում էին Կոմիտասը, Գրիգոր Զոհրաբը, Սիամանթոն, Դամիել Վարուժանը, Ռուբեն Սևակը, Ռուբեն Զարդարյանը, Տիգրան Կելեկյանը, Նազարետ Տագանյանը, Ենոք Շահենը, Լևոն Լարենցը և հայրությունը ուժիններ։ Պատահարար ողջ մնացած Մեծն Կոմիտասը, չոփմանալով անօրինակ սարսափներին, զրկվեց բանականությունից։

Почему 24 апреля?

24 апреля вошло в историю черной датой - датой памяти, потому что именно в этот день был арестован, а затем варварски обезглавлен и уничтожен цвет армянской интелигенции. В этот день в турецкие застенки были брошены более двух тысяч представителей армянской интелигенции - ученые, писатели, художники, врачи, врачи, публицисты, представители духовенства, общественные деятели. В их числе - Комитас, Григор Зограб, Сиаманто, Даниэль Варужан, Рубен Севак, Рубен Зардарян, Ерухан, Ованес Тлакатинци, Арташес Арутюнян, Тигран Чукурян, Смбат Бюрат, Тигран Келекян, Назарет Тагаванян, Еновк Шаген, Левон Ларенц и сотни других. Великий Комитас, уцелевший лишь случайно, не выдержав беспримерных ужасов, лишился рассудка.

Մրավուրականության ներկայացուցիչներին սղանում էին առանձնակի դաժանությամբ՝ կարծես իրենց ոգու արատավորության վեճը չարությամբ նրանց վրա թափելով: Նրանք չէին կարող հանգիստ առցել մի ժողովրդի հետ, որ, Ֆրանց Կերֆելի դիմուկ արտահայտությամբ, ընորհված էր «մեծ տաղանդով, մտով, հոգով»:

1915
2005

Դահիճների դաժանությունը աղօցնում էր անզամ թուրքին: Այս թե ինչ է դաշնում Դանիել Կարուժանին և Ռուբեն Սևակի գլխատման ականատես թուրք կառաղանը:

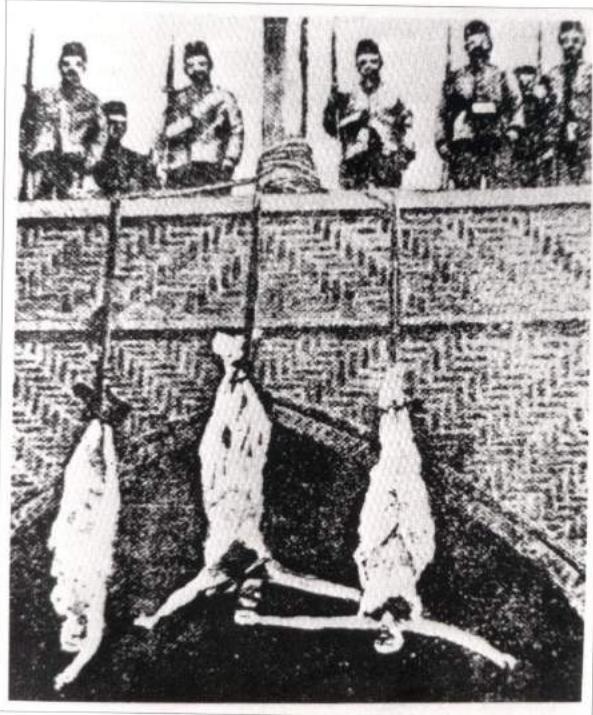
«1915 թ.-ի օգոստոսի 26-ին Գայլալիջ (լճի անվանում) են բերում երկու մեծ բանաստեղներին՝ Դանիել Կարուժանին և Ռուբեն Սևակին, նրանց հետ էլք 3 ծերպակալվածների: Ոսիկան-ների հրամանով նրանց վրա են հաճավվում չորս գինակա «չերեներ», մերկացնում են Կարուժանին ու նրա չորս ընկերներին, որդեսայի հագուստը չարումուսվի ու «չփշանա»: Զոհերին առանձին-առանձին կատել էին ծառերին: Ձերքակալվածների կատ-

Убивали интеллигенцию с изощренной жестокостью, словно вымещая на них свою месть за убожество своего духа. Они не могли ужиться рядом с народом, наделенным, по меткому выражению Франца Верфеля, «большим талантом, мыслю, душой».

Жестокость извергов поражала даже самих турок. Вот что рассказал турецкий извозчик, очевидец казни Даниэла Варужана и Рубена Севака.

«26 августа 1915 г. к Гайлаллич (название озера) приводят двух великих писателей Даниэла Варужана и Рубена Севака и с ними еще троих заключенных. По приказу полицейских на них набрасываются четыре вооруженных «четеня», раздевают Варужана и его четырех товарищей, чтобы одежда не засилась кровью и «не попортилась». Жертвы поодиночке были привязаны к деревьям. Связанные руки

ված ձեռները դաշտանվելու հնարավորություն չէին տալիս: Այսուհետև չերեմերի հրամանատարն ու նրա մարդիկ մերկացրեցին իրենց թերն ու սկսեցին դանդաղ և մեթոդաբար կտրել դժբախտներին: Դատադարձվածների ճիշերի և նրանց անհույս զայտուքի ճաման հիշողությունները մինչև այսօր էլ սեղմում են իմ սիրտը»:

**1915 թ. հունիսի 15-ին Կոնստանտինոպոլսում
(Ստամբուլ) կախաղան հանվեցին կոտորածի դեմ դայ-
բարող 20 հերոս-հնչակյաններ:**

15 июня 1915 года в Константинополе (Стамбул) были подняты на виселицу 20 героев-гнчакянов, боровшихся за предотвращение резни.

арестованных не давали возможности им защищать себя. Затем, командир четенов и его люди обнажили свои кинжалы и начали медленно и методично резать несчастных. Воспоминания о криках приговоренных и их безнадежной яности до сих пор сжимают мое сердце.»

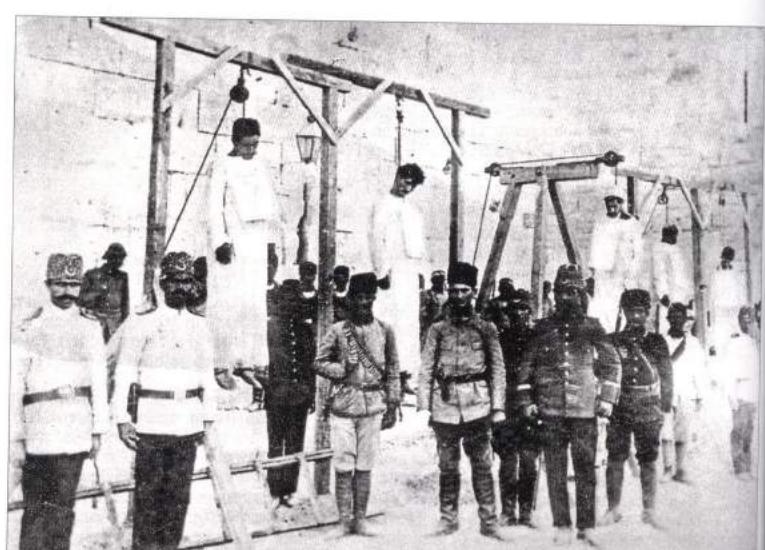

**Թուրք մարդասույններն իրենց
«ուսուրական ավարով»**

**Турецкие убийцы со своими «охотниччьими
трофеями»**

**Սալմաս գավառի Մահիամ գյուղում գլխատված
ուր հայ ազգային գործիչներ**
**Восемь армянских национальных деятелей,
казненных в селении Маглам
провинции Салмас**

**1917 թ.-ին Դալետի հրամարակում
կախաղան հանված հայ բժիշկները**
**В 1917 г. на площади в Алеппо
были казнены армянские врачи.**

ՄԵՆՔ ՎԿԱՅՈՒՄ Ենք և ՄԵՂԱԴՐՈՒՄ

(Ականատեսների աչթերով)

**Վկաներից ավելի լավն է մեկ
ականատեսը, քան տար լուղը:**

**Մերկ ու բորիկ, խեղծ ու անզոր՝
Անցան նրանք ավազներով արաբական
անաղատի,
Մի ժիրմուտի, ուր ամեն բայլ դիակներով
ոլդենսվեց,
Եվ նորացավ նոր գողզորան՝
Ահազնացած տանաղատիկ...**

Պարույր Սևակ

«Անլոելի գանձակարուն»

Ներկայում Հայաստանում բնակվում է Հայոց ցեղասպա-
նությունից հրաշով փրկված ավելի քան 650 վերաբրոդ-ակա-
նատես վկա: Դժբախտաբար նրանց շարթերը գնալով նորանում
են: Հայոց ցեղասպանության վերաբրոդների հոււթերը այդ տա-
րիների սարսափելի տեսարանների, դեղորայխ տառաղամների
մասին դատական կարևորագույն վավերագրեր են: Դրանք մեր
ժողովրդի այդ ժամանակի ողբերգական դատությունը ճիշտ հա-
կանալու, ցեղասպանության ճանաչումն ու դատաղարումը
հիմնավորելու աղացույցներ են:

Այս հանդեսի ստեղծագործական խմբի անդամները
2005թ. նարեկ գրույցներ են ունեցել Երևանում բնակվող ցե-
ղասպանությունը Վերաբրոդ-ականատես վկաների հետ: Ընթե-
ցողին են Երևանացնում հանվածներ ականատես-վկաների
հետ գրույցներից:

«Մեզ անընդհատ տեղեկություն էր հասնում, թե թուրքեր գալու են մեզ կոտորեն: Մեծերը խոսում էին, թե մյուս գյուղերում հայերին կոտորում են: Իսկ ով փրկվում էր, գաղթում էր դեղոյի Ուսասանի կողմերը: Ժողովրդը ունեցվածքը թողած՝ փախչում էր: Մեր գյուղը՝ Խորդրակը, Մուսա լեռան մոտ էր գտնվում: Ու մինչև թուրքերը մեր գյուղերին կիասնեին, մի քանի գյուղով հավավեցինք ու քարձացան սարդ: Զառա-
սում օր աղեցին վրաններում, ամեն օր ուսելին ու ջուրը մեծ խնդիր էր, դժվարությամբ էին գտնում: Մի օր սոված, մի օր մի կոտոր ուսելինը աղում էին, իսկ տղանարդիկ է կոփվ էին տալիս: Երեխաններով գնում
էինք: Մեզ Մուսա լեռից տարան ֆրանսիացիները, նաև գնացին Եգիպտոսը:»

Վարսենիկ Լագիսյան, Մուսալեռ (ծնվ. 1908 թ.)

“До нас все время доходили вести о том, что скоро придут турки, для того чтобы нас убить. Взрослые рассказывали, что в соседних селах истребляют армян. Кому удавалось спастись, вынужденно уезжали в Россию, оставив свое имущество.

Наше село Хдрбак находилось у горы Муса. Турки все время совершали набеги, уводили наших девушек. Несколько соседних с нами сел собирались вместе и поднялись на гору. Там сорок дней мы прожили в палатках, с трудом добывая воду и еду. Еда перепадала нам не каждый день. Мужчинам приходилось все время отбиваться от турок. Мы собирали камни для воевавших мужчин, носили им пищу и воду. Нас было пять сестер и три брата. С горы Муса нас увезли французы. Мы отправились в Египет.”

Վարսենիկ Լագիսյան (род. в 1908 г.) из Мусалера

«Մեր Մուսալենի վեց գյուղերից երեքը գաղթեցին, գնացին: 1915 թ.-ի սեմբռերին էր: Մեր գյուղն ու էի Երևան մնացին: Երեք գյուղերի Երեխաներին հավատեցին, ուսեին ու անասուն վերցրին, բարձրացան Սուսա լեզը, թանձեցին: Մեզ խարար թերին, թե բուրերը մեզ են փնտում: Ու սկսվեց կրիվը: Զառասուն օր կովեցին, բուրերը չեխն կարողանում սարց դրավել: Ծանր օրեր էին, մեծ սոված, մեծ ծարավ: Զառասուն օրվա մեջ շատերը գոհվեցին, այդ թվում՝ իմ բարեկամներից երեքը: Ջերին էր՝ տասնյոթ տարեկան ՍամՎելը, երկու հորեղբարյներ: Թուրերը հորեղբորու դանակով կտր-կտռ էին արել:

Կովի ժամանակ մենք երեխա էինք, ջուր էինք տանում կովողներին, քար էին հավաքում: Նորածին երեխերին էլ տեղից-տեղ էին թագցնում, որ նրանց ճայները բուրը չկախի: Մի քանի նորածին երեխաներ մահացան, երբ բուրերի հարձակման ժամանակ թերախներն անզգուց փակել էինք լացը կտրելու համար:

Սոված ու ծարավ մի կերպ դիմանում էինք: Վերջը կորիվն ավարտվեց: Երկու նազ երևաց ու մեզ տղափոխեցին նապերով, տարան Եղիպտոս:

Ռեմելա Էմլիկյան, Մուսալեն, (ծնվ. 1905 թ.)

“Из шести сел Мусалера жители трех сел стали беженцами. Был сентябрь 1915 г. Наше село и еще два других остались. Когда появилась опасность нападения турок, наши родители собрали детей из трех сел, запаслись едой, взяли скот и поднялись на гору Муса, спрятались. Мы узнали, что нас ищут турки. Началась война. Сорок дней воевали, но турки не могли взять гору. Были тяжелые дни - мучили то жажду, то голод. За сорок дней потеряли много людей, и среди них - мой семнадцатилетний дядя Маргарян Самвел, а также два брата моего отца. Во время битвы мой дядя попал в окружение. Турки ножом порезали его на куски.

Во время войны мы были детьми. Мы собирали камни для наших бойцов, носили им воду. Новорожденных детей матери переносили с места на место, чтобы их плач не был услышан турками. Несколько младенцев задохнулись, так как их рты были плотно прикрыты, чтобы не был слышен их плач.

Наконец битва окончилась. Показались два корабля и нас на них перевезли в Египет.”

Ремела Эмликян (род. в 1905 г) из Мусалера

«Տարբեր լուրեր էին ստանում, թե բուրերը հայերին կոտորում են: Մեր գյուղ էլ խարար եկավ, թե բուրի գործ գախու է: Մեր գյուղում թուրեր էին արդիւմ, նրանցից էին իմացել, թե դիմի մեզ էլ կոտորեն: Մենք էլ գաղթեցին: Առաջին անգամ եկամ մինչև Արևելյան Դայաստան, որտեղ մայրս մահացավ: Մի տարի գարնան գյուղ թուրերը խարար արեցին, թե կարող եք ձեր տուն վերադառնալ: Չորս հետ գնացին, արտեր ցանցեցին: Խարարն եկավ, որ նյուս գյուղերի տղամարդկանց կատկուում են, ստանում չոյերը: Մի օր էլ մեր գյուղի տղամարդկանց հավատեցին, տարան: Մեզ էլ ասացին, թե հավամվել, գնացեն: Դեռ մեզ իմաց սկին, որ տղամարդկանց տարբեր տեղեր են տարել, ինու ու երայրներին սղանել են, ողջերի ոտերին էլ նաև կոյցել ու տանջանահ արել: Կանանցով ու երեխաներով փախանին, Արփաչայն անցնելուց մի մասը խեղովեց, որուր էլ իր երեխայի հետ ջի տակն անցավ, խեղովեց: Մենք անցամ գետն ու գնացին Ալեխանդրադոլ (Գյումրի): Ինձ տանողը եղորու կինն էր, ինձ օցեց Ալեխանդրադոլի ամերիկյան որբանոցը:»

Պրաքսի Գալոյան, Ղարսի ճալա գյուղից, (ծնվ. 1912 թ.)

“До нас доходили различные слухи о том, что турки режут армян. И в наше село пришла весть, что идет турецкое войско. В нашем селе жили турки. От них мы узнали, что и нас собираются убить. Мы быстро собрались и убежали. В тот раз мы дошли до Восточной Армении. Там умерла моя мать. В середине весны турки послали нам весть, что можем вернуться к себе домой. Вернувшись с отцом, засеяли поле и снова пришла весть, что мужчин из других сел связывают и уводят. В один из дней уввели и мужчин нашего села, а нам сказали: “Собирайтесь, уходите”. Потом мы узнали, что наших мужчин уввели в разные места. Отца и братьев убили. Оставшихся в живых подковали как скотину, они погибли от пыток. Женщинам и детям пришлось снова бежать. Когда переходили через реку Арпачай, часть людей утонула. Сестра со своим ребенком тоже ушла под воду. Тем, кому удалось перейти реку, ушли в Александрополь (Гюмри). Меня увела жена моего брата. Она отдала меня в Александропольский приют.”

Пракси Галоян (род. в 1912 г) с. Чала, Карс

«Կորիվ էր, ամեն տեղ հայերին կոտորում էին: Զահելներին տանում, կորցնում էին, տեղին էլ չէինք իմանում: Մեր հարևան գոյութերից իմանում էին, որ տղամարդկանց հավատում են, լցոնում նարագմերը, դարձանոցները ու վառում: Մեր սմից հոր՝ Սարգսին բուրժերը տարան ու էլ խարաց չումեցան: Դեռ տասներկու տարեկան մեջ եղրու տարան, սղանեցին: Երկու եղբայր, ես ու մայր փախանք, տաճապելով ու սոված 1918-ին Ղարսից դրւու եկանք, հասանք մինչև Աշտարակի Չորավագ գոյութը: Այդ գոյութը էլ մայր ու փոքր եղբայր սովից մահացան, ինձ ու եղրու էլ տարան Ալեքսանդրադոյի ամերիկան որբանոց»:

Բագդասար Ջակոբյան, Ղարսի Չիրամիլու գոյութից, (ծնվ. 1912 թ.)

“Была война, повсюду шла резня армян. Молодых уводили в неизвестном направлении. Из соседних сел узнавали, что мужчин собирали в сараи, которые обкладывали соломой и поджигали. Из нашей семьи увезли моего отца Саргиса и мы больше о нем не имели никаких известий. Затем увезли моего двенадцатилетнего брата и тоже убили. Два моих брата, я и мать убежали. Измученные и голодные, в 1918 г. вышли из Карса, дошли до села Дзорап у Аштарака. В этом селе от голода умерла моя мать и младший брат. Меня и другого моего брата увезли в американский приют в Александриополе”.

Багдасар Акопян (род. в 1912 г.) с. Зиракли, Карс

«Չորս-հինգ տարեկան էի: Գյուղում ժամի հայաք կար՝ բարե նստարաններով: Մեր գյուղն այդ տօջանի ամենամեծ գյուղն էր, Վանա լից Երկու-Երեք կմ հեռու: Գյուղի տղամարդկանց մի օր կանչեցին ժամի հայաք ժողովի: Պատու՝ Սուլոն գնաց, հորեղբայր՝ խովուն ժամադարձին էր, ես ու տառու ու մորս հետ տան կտուրին էի, որ տրամադրու լսեցին: Ժամի հայաքի ժողովին գնացածների վրա էին կրակել, դադիս ու հորեղբայր սղանել էին փախչելու: Երկունը կանայք գնացին արտերի միջից, ժամի հայաքից իրենց տղամարդկանց դիակները հավատեցին, քաղեցին: Դեռ բուրժերը սկսեցին սները թալանել: Իմ տառ ականջ ծակեց, թե նոցեց ու ասաց, որ աղջկա տեղ դնեն, ձեռք չեն տա, իսկ տղին օչի են անցկացնում, սղանում: Մի մետուի տես բան է ծակեցին, ինձ հագրեցին, որ աղջկա ննանվեն:

Սաղ թալանեցին, տարան: Իմ հայրը գյուղում չէր, Վանի մեր բարեկան Լլոնենց տան էր: Մեզ էլ տարան Վան, որտեղ հայերը դաշտամանվում էին: Դեռ ինձացան, որ նոյն օր 27 գյուղերում են բուրժեր հայերին ժողովի կանչել ու սղանուի: Վանում Երկու տարաք մնացին, հետո մեր գյուղացիները ժամփա ընկան դեղի Ռուսաստան: Ուսով հասանք Ղարսի մոտ: ճամփին ժողովուրդը լին էր, բոլորը գաղթում էին: Մեզ կամավորներ էին դաշտամանում: Ես փոքր էի, մի երկու անգամ կորա, նստում էի մի տեղ ու հոգմածությունից մնում մնան: Դեռ գտնում էին, տախու մորս: Երբ Ղարս հասանք, ենան գաղթական կար, որ տեղ չկար: Մի որոշ ժամանակ մնացին, մինչև էին լուր եկավ, թե բուրժերը հասնում են Ղարսին: Մեզ մի կերպ մի գնաց մնացը ինչ էր: Ես երես Ալբանիկին տեսա իր ճերմակ ձիով, կամավորների հետ հակում էին, որ ժողովուրդը կարողանա հեռանա:

Եկանք Արևելյան Ջայաստան, հասանք մինչև Էջմիածին: Վանի հայաքում մի մեջ ջրավազան կար, ճարդիկ լիր լցված խմում էին: Դեր ջրուրեց մեզ մոտենանք ջրին: Դեռ տեսանք, որ մարդիկ ընկնում են ջուրը. խութրա էր, մեռնում էին: Մենք չմնացին Էջմիածնում, գնացին մինչև Կրասնոյարսկ»:

Վահակ Սուլիմայան, Վանի Հայու գոյութից, (Սիփան սարի մոտ) (ծնվ. 1912թ.)

“Мне было 4-5 лет. В селе был церковный дворик с каменными скамейками. Наше село было самое большое в этом районе, оно находилось в 2-3 километрах от Вана. Однажды всех мужчин села вызывали в церковный двор на собрание. Дед Суко пошел, дядя Хуко был в пути, а я вместе с матерью и бабушкой был на крыше дома, когда вдруг мы услышали звуки выстрелов. Стреляли по собравшимся в церковном дворе. Дед и дядя хотели убежать, но их убили. Вечером женщины села пошли в церковный двор и на поля убирать трупы своих мужчин, чтобы их похоронить. Затем турки стали грабить дома. Моя бабушка проколола мне уши, вдела нитку и сказала: “Пусть примут за девочку, не тронут, а мальчиков сажают на кол, убивают”. В одном из мешков проделали дыру, вместо платья надели на меня, чтобы стал похожим на девочку.

Турки все разграбили, унесли. Моего отца не было дома, он был в Ване у родственника Левона. Нас тоже повезли в Ван, где армяне защищались. Потом мы узнали, что в тот же день еще в 27-ми селах армян созвали на собрание и убили. В Ване мы пробыли две недели, затем наши односельчане направились в Россию. Пешком дошли до Карса. В пути было много народа, все бежали. Нас защищали добровольцы. Я был маленьkim и пару раз терялся. Садился и оставался на месте до тех пор, пока меня не находили и отдавали моей матери. В Карсе было так много беженцев, что не всем хватало места. Какое-то время мы пробыли там. До нас снова дошла весть, что турки приближаются к Карсу. Нас кое-как посадили в поезд. Там я увидел Андраника на его белом коне. Он вместе с добровольцами следил за тем, чтобы народ мог беспрепятственно уехать. Он охранял народ. Прибыли в Восточную Армению, добрались до Эчмиадзина. Во дворе храма был большой бассейн. Люди стали пить из него воду. Отец не позволил нам подойти к воде. Потом мы увидели как люди стали падать в воду. Была холера. Они умирали. Мы не остались в Эчмиадзине, уехали в Краснодар.

Վասիլ Սուկиасян (род. в 1912 г.) из с. Вани Арин (около горы Сипан)

1915
20

Դայոց ցեղաստանությունը վերադրած սերնդի ներկայացնելու համար անմիջականութեն վկայություններ է հավաքել բանահրական գիտությունների դրկոտ Վերժին Սպազմանը: Վկայությունները հրատարակվել են որպես առանձին ժողովածու և գիր «Դայոց ցեղաստանությունն ու դամական հիշությունը»: Եթինակը ընորհակալ մեծ աշխատանք է կատարել, իր խոսներով ասած՝ «Դայ ժողովրդի դամական հավատական հիշությունը ի նոյան Դայ Դաշի ծառայեցնելու համար»:

Ընթերցողին են ներկայացնում ցեղաստանության վերադրած մի տաճի ականատես-վկաների հոււցեր՝ Վերժին Սպազմանի հրատարակած գրից:

«.... Երգմկայից դրւու եկամ. ուժեղ սառնամանիր էր: Կարդանուս տափակ դժվարանում էր խայլել: Նա նստեց գետին: Ժանդարմները բար սվին նրան: Նա մնաց ծանադարին: Մեզ քեցին: Մենք մի կողմից գնում էին ու ես էին նայում: Ձյունը գայխ էր, կուտակվում նրա վրա: Վերջադիս իմ խեղճ տափակ ծյունե արձան: ... Դասանի Մալարիա: Արդեն գարուն էր: Բոյոր հայերին կոտսել էին: Ամեն տեղ բլուրներ էին՝ տակը հիսուն-հարյուր հոգի թաղված, նույնիսկ կիսամեռ՝ տաճի որ վրայի հողով շարժվում էր...»:

Երգմկացի Գարնիկ Ստեփանյան (ծնվ. 1909 թ.)

Представляем читателям несколько свидетельств очевидцев, переживших геноцид, собранных доктором филологических наук Вержине Свазлян. Воспоминания изданы отдельным сборником и книгой "Геноцид армян и историческая память". Автор проделала огромную работу, которая по ее словам осуществлена "во имя служения Ай Дату - единой исторической памяти армянского народа".

"Вышли из Ерзинка. Был сильный мороз. Бабушка Вардануш передвигалась с трудом. Она опустилась на землю. Жандармы потащили ее. Она осталась на дороге. Шел снег, постепенно превращая бабушку в сугроб. Наконец, моя бедная бабушка превратилась в ледяной памятник.

...Достили Малатии. Наступила весна. Все армяне были истреблены. Повсюду были холмики, а под ними пятьдесят-сто захороненных, даже полуживых. Видно было как шевелился земля."

Гарник Степанян (род. 1909 г.) из Ерзинка

«Այստեղ սկսվեց թշվառությունը: Ժանդարմները մեզ բռում էին մարտկներով, տաճի որ մենք դեմք է որոշակի տարածություն անցնեին: Ով այլևս չէր կարողանում խայլել, մնում էր ծանադարին եղին ընկած: Երբ արդեն մարտկը չէր օգնում, մարդկանց գնդակահարում էին կամ սվինահար անում, որ նրան հետ չփախչեն: ... Այստեղ մոտ 1.5 միլիոն հայեր սղանվեցին: Միայն դասերազմից հետո այս քերին՝ ողջ մնացած եղին, սիրիական անադամներից հավատեցին...»

*Անդրանիկ Գավուրջյան Սերաստիայից,
(ծնվ. 1905 թ.)*

"Отсюда началась обездоленность. Жандармы гнали нас кнутами, так как мы должны были пройти определенное расстояние.

Кто уже не мог ходить, оставался лежать на обочине дороги. Когда уже кнут не помогал, людей расстреливали или рубили кинжалами, чтобы они не бежали обратно.

Так убили около 1,5 млн армян. Только после войны совсем немногих, оставшихся в живых, собрали с сирийских пустынь."

Андраник Гавуկчян (род. в 1905 г.), сефастиец

«... Դաջորդ օրը եկան րդեմքը, հետմերը՝ հայտնի Զեյնալ բեկն ու եղբայրները՝ սրիկա դահիճները: Նրանք բարավանի միջից ինչքան փորեկ տղա գտան, հավաթեցին, թերը կաթեցին ու տարան հեռու սարի գագարը, ուր վառվում էին թեժ խառնուկները: Այստեղ նրանց գլուխները կացիններով կարեցին ու շորտեցին ձնորը. այդդիս էին արել նախորդ բարավանների երեխաներին ևս: Դրա համար էլ այդ ձորը կոչվեց Ջամալ Շեր (Արյան Ջոր): ... Մեր բարավանը, որը կեսից էլ դակարան էր մնացել, իջևանեց Սամոսատից հարավ՝ Եփրաս գետի ափին: Ամեն կողմ դիակներ, դիակներ, մեռած կամայի, երիխաներ ամեն կողմ դառկած ցաւ ու ցրիվ, արտքի մեջ, ավազների վրա, ամեն կողմ կիսամեռ կիսամունքներ սնուցներ, աղերսագին օգնություն խնդրող նայվածներ, նրանց կողմին՝ հոտած, փտած, ուտած, մեխած գաւառահոս դիակներ, մեծ մասամբ կանանց: Դանքերի Դժոխվը Եփրասի ափին էր:

Սերաստիացի Սուլեյման Սարգսյան, (ծնվ. 1902 թ.)

"...На следующий день пришли курды, и с ними известный Джейнал-бек и его братья - подлые палачи. Они отобрали из каравана всех маленьких мальчиков, собрав, перевязали их руки веревками и повели на вершину горы, где горели большие костры. Там топорами им отрубили головы ибросили со скалы в ущелье. Так они поступили и с предыдущим караваном. Поэтому это ущелье получило название "Ущелье крови". Наш караван, который скратился наполовину, остановился южнее Самосата, на берегу Евфрата.

Повсеместно трупы, трупы, мертвые женщины, дети, раскиданные здесь и там, в полях, песках - повсюду стояны полуумертья больных, взгляды, полные мольбы о помощи и рядом с ними - прогнившие, опухшие трупы, по большей части женские. Дантеновский ад был на берегу Евфрата."

Сурен Саргсян (род. в 1902 г.), Себастия

«1914 թ. մեր տղամարդկանց թուրքական կառավարությունը հավաեց, սարավ թուրքական բանակ, որից հետո ընտանիքներում ըստին. «Կառեն Վարձեցե՛, մոտիկ տեղ դիմի զնամե՞ն»: Ով փող ունե՞ ֆուրդում Վարձե՛, ով չունե՞ ոտոնվ: Մենք ալ չուզուի էին, մոտենուս փետեն բռնած գաղին ոտոնվ: Երկար գաղին: Արաջին կանգառին եղավ Կոմիտաս: Էնտեղ փոխանակ մեզի բաղադր մասնաւում, սարերում ոստիկանների հսկողության տակ դահեցին՝ սոված, ծարավ: Մյուս առավակն մեզի ճամփա հանեցին դեռի Բոզդուր: Անտեղին ալ անցան: Օրերով, շարաբներով ոտոնվ բայլում էին: Ուսերնիս արյունու բայլում էին: Ոստիկանները մատակներով խփում էին: Շատերը չոփմացան, ճանապարհին մեռան: Դիմկները մոնում էին գետնին: Գիտերը գայլերը ուսում էին: Մեզ բայլեցնում էին ոտոնվ: Արդեն քացել էին, բանի որ շատերը մեռել էին: Մեզ էլ իրեն անունով մի գյուղի մոտ հասան: Էնտեղ մեր վրա հարձակվեցին, սկսվեց բալանը. «Փարանզ յո՞չ չարընզ» (Փող չունե՞ հանե՞ր)» ասելով...»

*Առն Բուրսայի Օհանյան
Մեծ Նոր զորույից, (ծնվ. 1905 թ.)*

“В 1914 г. наших мужчин турецкое правительство призвало в армию, затем семьям сказали: “Найдите фазтоны, мы едем недалеко”. Кто имел деньги, нанял фургоны, кто не имел - пошел пешком. Мы были маленькими детьми. Ухватившись за материнский подол, пошли пешком. Шли долго. Первая остановка была в Кони. Там, вместо того, чтобы нас поместить в городе, оставили под присмотром жандармов, голодными и жаждущими в горах. На следующее утро нас повели к Бозгурку. Мимо него тоже прошли. Днями, неделями шли пешком. Шли, а ноги кровоточили. Жандармы избивали нас плетью. Многие не выдержали, погибли в дороге. Трупы оставались на земле. Ночью нападали волки. Нас заставляли идти пешком. Нас оставалось мало, многие умерли. Вот дошли до села Иде. Там на нас напали, начали грабеж, спрашивая: “Есть деньги? Доставайте.”

Ашот Оганян

(род. в 1905 г.),
село Большая Новая Бурса

*Դայ որերը Միջազների անառաների մեջ, 1917թ.
Армянские сироты в пустынях Междуречья, 1917г.*

1915
2009

«...Երբ մեզի անոր բեցին, մենք տասներկու ամիս անառանին մեջը մնացին: Չորս եղանակով փախան անտառները: Ձեր մեջ լողալով խարսու գետը անցան, արար բեղվաններու հովը հասան: Անոնք մերին ոզլուքած ճագեցր խուզեցին, երեսին մելանով ծեծեցին, որ հայ ըլլանին շիմացվի: Իրենց ոչխարները մեզի տվին, որ արածացնենք:»

Բարուի Չորեկյան Նիկոմեդիայից, (ծնվ. 1900թ.)

“Когда нас изгнали, мы двенадцать месяцев провели в пустыне. Мы, четыре сестры, убежали в лес. Переплыли реку Хабур и дошли до арабских бедуинов. Они постригли наши вшивые волосы, разукрасили наши лица татуировками, чтобы никто не догадался, что мы армяне. Отдали нам своих овец, чтобы мы их пасли.”

Баруи Чорекян (род. в 1900 г.) из Никомедии

«...Կիհօն, երկորդ ճայր իդի էր, նրան սղանեցին, սուր կոփսին փորին մեջը, դղիկը դրու հանեցին, սկսան խնդալ, որ տղ է ու ըլրտեցին գետին: Ես այդ տեսարանը երթի չեմ կրնա մոռնալ...»:

*Համբարձում Սահակյան
Սերասիայից, (ծնվ. 1898թ.)*

“Помню, моя мачеха была беременна, ее убили, кинжал вонзили в живот, извлекли младенца, начали ходить над тем, что мальчик, и бросили на землю. Это зрелище я никогда не смогу забыть...”

*Амбарцум Саакян
(род. в 1898 г.) из Себастии*

«... Ձիչ վերջ Մեհմետ հոջա անունով թուր ճը եկավ, ինձի ըսին, որ իրեն հետ երթամ: Կը իհօւմ ձեռնես բռնած ինձի կառավագործյան ժեմր տարավ: Չո՞ն զիս իր հոգեզավակ «Դյուսեին Խալամ» անունով արձանագրել տվավ ու տարավ իր քանակած գյուղը: Արածանի գետի վրա Մեծն Շիգանի օրով ժիմված կամուրջին վրայեն անցած ատենս տեսա, որ գետը արյունու էր: Չո՞ն կտանեին հայերուն և վիզով կտելե վերջ, կամուրջն վաշ՝ գետը կնետեին, այսդիսով անունը «Ջանը գեշի» (Արյունու կիրճ) եղած էր: Մեհմետ հոջան ինձի տարավ խալամ որուս՝ Գոհանան կոչված վայրի իր տունը: Զիս իր կնոջ ներկայացուց, ըսավ՝ «Ջեզի տղա ճը բերի՝ անունը Դյուսեին է»...»

Բալուցի Կարատես Ֆարաշյան (ծնվ. 1906 թ.)

“... Чуть позже пришел турок по имени Мехмет-ходжа. Мне сказали, чтобы я пошел с ним. Помню, взяв меня за руку, повел к правительльному зданию. Там меня записали по имени “Гусейн Ислам”. Затем повел в село. Когда я проходил через мост на реке Араци, построенном во времена Тиграна Меча, увидел, что в реке текла кровь. Туда приводили армян, и, отрубив головы, бросали в реку. Поэтому она получила название “Кровавое ущелье”. Мехмет-ходжа вывел меня из города и привел к себе домой, в mestechko, называемое Гоанам. Представив меня своей жене, сказал: “Привел тебе сына, зовут его Гусейн”.

Կարապետ Փարաշյան (род. 1906 г.) из Балуца

«Վերջաղին եկանք, հասանի Դեր Զորի անաղափի վերևի մասը՝ Մերդին հաղաքը, որտեղ գմացի կուգար, Դալբու Կերթար: Անտեղ մեզ իջեցուցին. կանաչ դաշտ էր: Ներևու ձոր կար: Մեզ՝ փորերիս ջոկեցին, հոկ մեծերին՝ տարին ձորի կողմը հերթ կայսերին. 300-400 հոգիի չափ մեծեր էին, այդքան ալ երեսաներ էին: Ուրեմն մեզ՝ Էրեսեիս կանաչ դաշտի վրա նստեցին. մենք չգիտենք ինչ դիմի ըլլա: ... Մայրս իր հերթը խախտելով զայիս էր մեզի համբուրուն, համբուրուն, գմուն էր: Մենք ես, մեծ եղբայրս և փոր եղբայրս, որը մեկ տարեկան էր, հեռվից տեսնում էիմ մի շաբան կանայք հերթի մեջ շարժվում են. մեր մայրը անոնց մեջն էր: Տունեն երբ էլան, մեր մայրը ազգային տարազներով է՝ թափիս, ուկեկար հագուստներով, գլուխը զարդարված էր ուսկեղրամներով, վիզով ուսկե ուրա կար, հագուստներուն մեջը երկու կողմը 25-25 ոսկի էր կարած զայտնի: ... Վերջին անգամ, երբ մեր մայր էկավ մեզի խենի դես համբուրց, կիհետ, արդեն միայն տակի ճեմակ ներմազներով էր. ոչ զարդ կար, ոչ ոսկի կար, ոչ ալ թափիս հագուստները:

Սենք էրեսեիս, բանից անտեսակ են: Էնտեղ բաներ մը կատարվում են, բայց չգիտենք ինչ է կատարվում: Դու մի ըսեր բոլորին հերթով հագուստները հանում էին, մի կողմի վրա շարում, բոլորին մերկանում էին, կացինով գլուխը կտրում էին, նետում էին ձորը»:

Կարատես Սկրչյան Շիգանակերս. (ծնվ. 1910 թ.)

“Наконец-то мы дошли до верхней части пустыни Дер-Зор - города Мердин, куда прибывал поезд и направлялся в Алеппо. Там нас высадили. Кругом простиралось зеленое поле. Внизу было ущелье. Нас, малолетних, отделили, а взрослых отвели в сторону ущелья и поставили в очередь. Их было 300-400 человек, столько же было и детей. Нас, детей, посадили в зеленом поле. Мы не знали, что нас ждет. Моя мать, нарушая свою очередь, подходила и целовала, целовала нас и уходила. Мы, я, мой старший брат и младший брат, которому был годик, издали видели вереницу женщин, движущихся в очереди. Среди них была и наша мать. Когда мы покидали наш дом, мать была одета в национальный костюм - бархат, золотистая одежда, голова была украшена золотыми монетами, на шее - золотая цепь, в одеждах с двух сторон было зашито по 25 золотых. Когда мать в последний раз подошла и как безумная целовала нас, помню, на ней уже было только белое нижнее белье - ни украшений, ни золота, ни бархатной одежды не было.

...Мы, дети, пребывали в неведении. Там что-то происходило, но мы не знали, что именно. Оказывается, со всех по очереди снимали одежду, складывали ее в кучу, всех раздевали догола, топором отрубали голову и бросали в ущелье.”

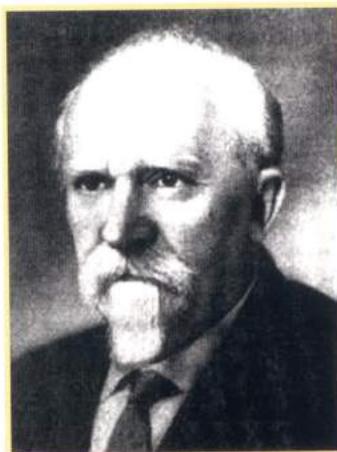
Կարապետ Մկրտչյան (род. в 1910 г.) из Тигранакерта

«Մեզ հանեցին մեր գլուխեն, բոլոր ջահելմերին հավաեցին խովուշի դես տեղ մը լցրին, կտուրտ բացին, մեջը նակր լցրին, վարեցին: Դետս հավաեցին բոլոր կանանց, բարերով ողջուց գլուխները ջնջուցին: Մանայիս ու մեծ մանայիս ալ բարերով ստամեցին: Էրեսեիս, մայր-ոչխարներուն բովեն զարմուկներու դես առանձնացուցին: Ինձի երես տարեկան դաշիկ նոյր ճը ունեի, էրեսեիս հետ անոր ալ առին Բարափ Մուրադ գետի կամուրջին նովը, վզերը կտեցին, կոտորեցին, գետը լեցուցին...»:

Խարբերդի Թրվանդա Սուրայյան (ծնվ. 1905 թ.)

“Нас вывели из нашего села, всех молодых собрали, как стадо, в одно место, разобрали крышу, залили керосином, подожгли. Затем собрали всех женщин, камнями раздробили головы. Маму и бабушку тоже забили камнями. Детей, как ягнят от овец, отделили. У меня была младшая трехлетняя сестра, вместе с другими детьми ее тоже увели к мосту Балус у реки Мурад, около которого отрезали голову, порезали и бросили в реку.”

Տրվանդա Մուրադյան (род. в 1905 г.) из Харберда

**Свидетельствует
антрополог
профессор В.В. Бунак**

Бунак Виктор Валерианович
Русский антрополог, основатель
антропологической школы, доктор
биологических наук, профессор.
Основные труды посвящены вопросам
генетики и морфологии человека,
расоведению.

**Վկայում է մարդաբան
դրոֆեսոր Վ.Վ. Բունակը**

Կիևում Վալերիի Բունակ, ուսում մարդաբան,
մարդաբանական դրույթի հիմնադիրներից
մեկը, կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, դրոֆեսոր: Դիմնական աշխատությունները նվիրված են մարդու ձևաբանությանը, ռա-
սայաբանությանը, մարդու գենետիկայի խնդիրներին և այլն:

Ընթերցողների և գիտ-
ականների համար մեծ հե-
տաքրություն կարող է ներկա-
յացնել այսօր էլ Մոսկվայի
մարդաբանության ինսիտուտի
հիմնականում արական սեղի
32 մանկական և 156 մեծահա-
սակների գանգերի ժիշտացնի
հավաքածուի ստեղծման փաս-
տագրությունը, որ կազմել է դոկ-
տոր, դրոֆեսոր Վ.Վ. Բունակը:
Դայկական գանգերի այս քացա-
ռիկ հավաքածուն այսօր էլ ցու-
ցանուու է Մոսկվայի դետական
համալսարանի մարդաբանության
ինսիտուտ-թանգարանում, որտեղ
դրանցով ուսումնասիրում են
մարդու արմենիոն ժիղությունը: Ընթերցո-
ղին են ներկայացնում ականատես-
վկա Վ.Վ. Բունակի համարու Ակա-
դագությունը հավաքածուի ստեղծ-
ման մասին:

Վ.Վ. Բունակի վկայությամբ, երբ
1915-16 թթ. ռուսական զորքերը մոտեցել
են Վանին և Մուշին, բուրգական իշխա-
նությունները սկսել են այդ հավաքում բնակվող բոլոր հայերի
տեղահանությունը: «Բոլոր նրանց, ովքեր չհասցեցին թանձել...
հավատում էին մեծ խճաբանականներով և անասունի ու այլ ու-
նեցվածի հետ ասիյաների դահակախմբով ուղարկում Փոքր

Для читателей и ученых большой интерес может представить малоизвестная коллекция черепов - 156 взрослых и 32 детей мужского пола, составленная профессором Бунаком В.В.

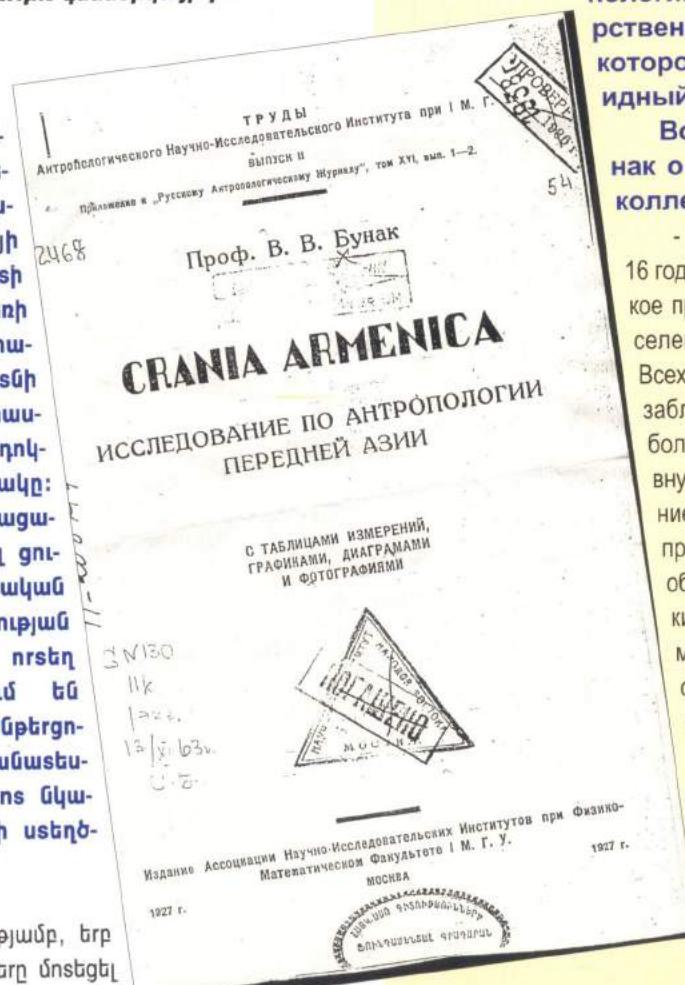
Редчайшая коллекция армянских черепов и сегодня хранится в НИИ и музее антропологии Московского государственного университета, по которой изучается арmenoидный тип человека.

Вот что пишет В.В. Бунак о том, как создавалась коллекция:

- Когда русские войска в 1915-16 годах вошли в Ван и Муш, турецкое правительство начало там выселение армянского населения. Всех, кому не удалось укрыться заблаговременно... собирали в большие партии и отправляли внутрь Малой Азии. Передвижение этих армянских беженцев происходило в убийственной обстановке. По ужасным турецким горным дорогам, под лучами июльского солнца, через опустелые, безлюдные селения шли толпы старииков и женщин с детьми, испытывая на себе озлобление голодных аскеров, турецких и германских офицеров, не только не заботившихся об их удобствах, но даже отнимавших у беззащитной тол-

пы ее скучные запасы продовольствия.

Согласно имеющимся сведениям, в 1915 г. армянское население прифронтовой полосы Эрзрумской, Яганской, Хныской, Гюндамирской каз, Мушского саджака Битlisского вилайета - около 4-х тысяч человек было собрано в селе-

ԸՆԴԵՄ

Ասիայի խորեց: Այդ հայ փախստականների տեղափոխությունը տեղի էր ունենալ ճահացու դայմաններում: Թուրքական լեռնային սարսափելի ճանաղարիններով, հովհայան արևի տակ, անապատացած, մարդագորուկ բնակավայրերով վայրում էին ծերերի, կամանց ու երեսաների ամրոխմները՝ զգալով սոված ասյարերի և թուրք ու գերմանացի սովածների զայրութը, որ ոչ միայն չէին հոգում հայերի մասին, այև անմաշտան ամրոխից խում էին սննդի աղբահիկ դաշտները», նկարագրում է դրոֆ. Բումակը:

Փաստագրության համաձայն, 1915թ.-ի օգոստոսին Բիթլիսի վիլայեթի Սուշի սանջակի բնակավայրեր երգումից, 3 ազանից, խոնացից և Գյումրամիրից հայկական բնակչությունը, թվով մոտ չորս հազար մարդ, հավաքվել է Կյում-կյում բնակավայրի մոտ: Դայերի վերջին կանգառն եղել է Բիթլիսի ստորոտներին, «Կյում-կյումից» 15 կմ հեռու: Այստեղ, դրոֆ. Բումակի խոսներով, դահակախոմքը ցրվել է և, հանգարաց նախօրու նույնածառ ծրագրով, փախստականներին ցրափակել են հարևան բնակավայրերից եկած ժրերն ու կիզիլբասները և կրակ բացել անդաշտան ամրոխի վրա:

«Դա հայ ժողովրդի դամնության ամենաայրունայի դահերից մեկն էր: Չորս հազարանոց ամրոխից կենդանի մնաց գուցե թե երեք-չորս հայրութը մնացածն իրենց ուղին ավարտեցին Բիթլիսի դահի ստորոտներին: Չորերն ու կիրճերն ամրողությամբ դատված էին նրանց դիակներով, և անգամ մեկ տարի անց անհավանական դամանության զարդությի տեսարան էին ներկայացնում», փաստում է Վիկտոր Բումակը: «Մահացածների դիակները մեկ ու կես տարի մնացին անթար և երկի թե կճնային այդ վիճակում նաև ներկայում»: Ըստ գիտնականի, արևո, անձնելն ու ձյունը բայցայի են դիակները, և 1917թ.-ի օգոստոսին ուկրարանական նյութի հավաքումը առանձնակի բարդություն չի ներկայացրել: Դավաված գանգերը հասցվում են Սոսկվա:

Գանգերի հավաքման ժամանակ տեղացի ուղեկցողներին հարցուիրած անելու միջոցով հաջողությ է դարձել դիակների ծագումը: Ըստ այդմ, դամբ դատկանել էին Կանա լճի ցրակա ցրանների, մեծամասամբ երգումի վիլայեթի հարավ-արևելյան և Բիթլիսի վիլայեթի հյուսիս-արևմտյան մասերի հայ բնակչությանը:

նի «Կյում-կյում» ուրաքանչ ամքությունը տեղափոխությունը տեղի էր ունենալ ճահացու դայմաններում: Թուրքական լեռնային սարսափելի ճանաղարիններով, հովհայան արևի տակ, անապատացած, մարդագորուկ բնակավայրերով վայրում էին ծերերի, կամանց ու երեսաների ամրոխմները՝ զգալով սոված ասյարերի և թուրք ու գերմանացի սովածների զայրութը, որ ոչ միայն չէին հոգում հայերի մասին, այև անմաշտան ամրոխից խում էին սննդի աղբահիկ դաշտները», նկարագրում է դրոֆ. Բումակը:

Տարի ամքությունը տեղափոխությունը տեղի էր ունենալ ճահացու դայմաններում: Թուրքական լեռնային սարսափելի ճանաղարիններով, հովհայան արևի տակ, անապատացած, մարդագորուկ բնակավայրերով վայրում էին ծերերի, կամանց ու երեսաների ամրոխմները՝ զգալով սոված ասյարերի և թուրք ու գերմանացի սովածների զայրութը, որ ոչ միայն չէին հոգում հայերի մասին, այև անմաշտան ամրոխից խում էին սննդի աղբահիկ դաշտները», նկարագրում է դրոֆ. Բումակը:

Տարի ամքությունը տեղափոխությունը տեղի էր ունենալ ճահացու դայմաններում: Թուրքական լեռնային սարսափելի ճանաղարիններով, հովհայան արևի տակ, անապատացած, մարդագորուկ բնակավայրերով վայրում էին ծերերի, կամանց ու երեսաների ամրոխմները՝ զգալով սոված ասյարերի և թուրք ու գերմանացի սովածների զայրութը, որ ոչ միայն չէին հոգում հայերի մասին, այև անմաշտան ամրոխից խում էին սննդի աղբահիկ դաշտները», նկարագրում է դրոֆ. Բումակը:

Դարի ամքությունը տեղափոխությունը տեղի էր ունենալ ճահացու դայմաններում: Թուրքական լեռնային սարսափելի ճանաղարիններով, հովհայան արևի տակ, անապատացած, մարդագորուկ բնակավայրերով վայրում էին ծերերի, կամանց ու երեսաների ամրոխմները՝ զգալով սոված ասյարերի և թուրք ու գերմանացի սովածների զայրութը, որ ոչ միայն չէին հոգում հայերի մասին, այև անմաշտան ամրոխից խում էին սննդի աղբահիկ դաշտները», նկարագրում է դրոֆ. Բումակը:

Սուշի հովի հայկական ծելիական գյուղի նահատակների կմախմները

Скелеты мучеников армянской деревни Шейхалан в долине Муша

ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ՝ ԴԱՀԻԽՆԵՐԻՆ ՄԵՂԱԴՐՈԴ Ճայները

(Ֆրանսիացի լրագրող Անրի Բարբի

«Սարսափի Երկրում:

Նահատակ Հայաստան» ակնարկից)

Դժբախս Հայաստանի նահատակության մասին իմ ակնարկն ավարտելու համար ես դեմք է նկարագրեմ մի շարֆ սարսափելի ժեսարաններ, թերևս ավելի սարսափեցնող, բայց մնացած բոլորը, բանի որ դահիճների գրիերը երեխաններ են...

Եվ այդ մասին ինձ դատմել են հենց երեխանները:

**Սովահաւ հայ որբուզ գաղրի ճանապարհին,
Խարբերդ, 1915թ.**

Голоддающий рмянский сирота на дороге
изгнания, Харберд, 1915 г.

Голоса детей, обвинявшие палачей

(из очерка французского журналиста Анри Барби

«В стране ужаса.

Мученица Армения»)

“Чтобы закончить мой очерк о мученичестве несчастной Армении, я должен описать ряд ужасных сцен, быть может, более ужасающих, чем все другие, так как жертвами палачей являются дети...

И рассказывали мне о них сами же дети.”

***

Вот рассказ девочки тринадцати лет, по имени Аргеназан, о событии, бывшем в ее родном селении в Лизе, около Вана, в апреле 1915 г.:

“Однажды в полночь постучались в наши двери. Это были турецкие жандармы. Они приказали мужчинам собраться и идти в участок для допроса, но вместо участка их повели в горы и там убили. После этого турки вернулись в селение и всех дочиста ограбили... У нас они унесли все, даже наши платья... Наутро нам предложили пойти в горы, повидаться с нашими мужчинами. Мы еще не знали, что произошло, и бросились бегом, чтобы поскорей встретиться с нашими отцами и братьями, но тут нас окружили курды... И те, которые пытались сопротивляться им, были перебиты камнями... Так продолжалось три дня.

На третий день все на том же месте мы увидели раненых, закопанных в землю по плечи. Они умоляли дать им пить или покончить с ними,- так велики были их страдания. Тогда нам приказали отнести им напиться и дали для этого кувшины, полные крови. При этом курды смеялись, говоря: “Дайте им напиться, это освежит их”!

1915
2005

Ահա տաներեւ տարեկան Արեգականի դամությունը այս իրադարձությունների մասին, որ տեղի են ունեցել նրա հարենի գյուղ Լիզայում, Վանի մոտակային, 1915 թ.-ի ապրիլին.

«Մի ամամ կեսիցերին մեր դուռը ծեծեցին: Թուրք ժամանեն էին: Նրանք տղամարդկանց հրանյացին հավաքվել և գնալ զորանա հարցանության, բայց զորանասի փոխարեն նրանց տարան սարեր և այնտեղ սղանեցին: Դրանից հետո թուրքը վերադան գյուղ և բոլորին ամբողջությամբ թալանեցին... Մեզնից ամեն ինչ տարան, անգամ մեր շորերը... Առավտայան մեզ առաջարկեցին սարեր գնալ, տեսակցել մեր տղամարդկանց: Մենք դեռ չգիտեինք, թե ինչ է տեղի ունեցել, վազելով

գնացին, որ հնարավորինս ունեցած հանդիպեն մեր հայրերի ու եղբայրների հետ, բայց այնտեղ մեզ շրջադատեցին քրերը... Ու նրանց, ովքեր փորձեցին դիմադրել, բարերվ սղանեցին... Այդ ժես շարունակվեց երեք օր:

Երրորդ օրը այդ նույն տեղում մենք տեսանք վիրավորների, որ մինչև ուսեր բաղված էին հողորմ: Նրանք արախուս էին իրենց ջուր տալ կամ սղանել. այդքան մեծ էին նրանց առաջանքներ: Այդ ժամանակ մեզ հրանյացին նրանց ջուր տանել և դրա համար մեզ կուտեր սվեցին՝ արյունով լցված: Դրա հետ մեկտեղ քրերը ծիծաղում էին ասելով. «Թողեի, ծարավը հագեցնեն, դա նրանց կրամացնի»»:

***

Պերկասեն գյուղից Սաքենիկ աճումով տասնմեկ տարեկան աղջիկը դամունը էր ինձ.

«Եկան քրերը: Մենք չվախեցանք, քանի որ նրանք լուս ճաման, ինչուսն բարեկամներ:

- Եթե ձեր մոտ որևէ տեսակի գենի կա, դեմք է հանձնել, այլաբես ձեր բոլոր տղամարդկանց բան կտանեն:

Երբ բոլոր գենները նրանց հանձնվեցին, նրանք բոլոր տղամարդկանց հավաքեցին ու հայտարարեցին.

- Խաղաղությունը հաստաված է: Յիմա մենք կտոնենք հաւատությունը:

***

Դевочка одиннадцати лет, по имени Сатеник, из селения Перкашен рассказывала мне:

«Пришли курды. Мы не испугались, потому что они вошли в дом тихо, как друзья.

- Если у вас есть какое-либо оружие, надо его сдать, в противном случае всех ваших мужчин ждет тюрьма.

Когда все оружие было сдано, они собрали всех мужчин и заявили:

- Мир заключен. Сейчас мы отпразднуем примирение.

И они увели их. Прошла ночь. Наутро курды вернулись и принесли назад взятое накануне оружие, которое теперь было все в крови... И это была кровь перебитых ими наших мужчин.

Курды приказали нам вычистить оружие, говоря:

- Мы не хотим пачкать рук в крови гяуров.

Затем они потребовали есть, заявляя:

- Мы устали, мы много работали, каждый из нас убил, по крайней мере, по три или четыре человека.

Вскоре начались насилия и над нами.

В доме, соседнем с нашим, удалось спрятать в навозе двух братьев; курды схватили их сестру, которая начала кричать и отбиваться от них, - братья вышли из своего убежища, чтобы защитить ее, но курды схватили их и, привязав одного к правой, а другого - к левой руке сестры, размозжили им головы. Сестра упала, залитая кровью, потеряв сознание, а братья мертвыми».

**Սղանակած հայ երեխաներն ավերակների մեջ
Убитые армянские дети в развалинах**

***

Девочка четырнадцати лет из селения Сипан сказала мне:

«Когда в селение вошли турки и курды, я спрятала моих отца и брата в тонир. Пришедшие обыскали весь дом. Я лежала на тонире, притворяясь больной. Один из курдов ударил меня по голове прикладом так, что я упала на пол (несчастная ослепла от последствий этого удара). Заслонка тонира от удара открылась, и они, увидев спрятавшихся, начали смеяться и сказали:

- Так как ты положила их в печь, как дрова, так вот мы

Ու նրանք տարան տղամարդկանց: Գիշեր անցավ: Առավոտյան ժողովը վերաբարձան ու հետ թեցին նախորդ օրը վեցրած զենքը, որ արդեն լիկ արնաթաթախ էր... Եվ դա մեր տղամարդկանց արյունն է:

Քրեր նեզ հրամայեցին ճարել զենքերը՝ ասելով.

- Մենք չենք ուզում գավառների արյամբ կեղունեն մեր ձեռները:

Քետոն նրանք ուստի դահանջեցին՝ հայտարարելով.

- Մենք հոգմել ենք, մենք եւս ենք աշխատել, մեզանի յուրաքանչյուրը, ամենափիշը, երեւ-չորս մարդ է ստանել:

Ծույզվ սկսվեցին բռնությունները նաև մեր նկատմամբ:

Մեր հարևան տանը հաջողվեց գոմարդի մեջ թագմել երկու եղբայրներին. ժրդերը բռնեցին նրանց ժրոջը, որ սկսեց ճաշը ու դիմադրել, եղբայրները դրւու եկան թափսոնցից, որ դաշտայիննեն նրան, բայց ժրդերը բռնեցին նրանց էլ ու, մեկին ժրոջ աջ ձեռքին, մյուսին ձախ ձեռքին կաղելով, ջախչախեցին նրանց գլուխները: Զույն ընկապ արնաթաթախ, կորցնելով գիտակցությունը, իսկ եղբայրները՝ ճահացած:

***

Տասնչորս տարեկան սիփանցի աղջիկը դատմեց ինձ.

«Եր ժրդերն ու թուրերը գյուղ մտան, ես իմ հորն ու եղորդը բռնի մեջ թագրեցի: Եկածները ամրոջ տունը ստուգեցին: Ես դառկել էի թռնի վրա՝ հիվանդ ձևանալով: Զրդերից մեկը կորով այնուս խփեց գլխիս, որ ես գետնին ընկա (հետաքայում տարարախը կուրացել է դրա հետևաներից): Թռնի թերանը հարվածից բացվեց, և նրանք, տեսնելով թափնակածներին, սկսեցին ծիծաղել ու ասացին.

- Զանի որ դու նրանց վառարանն ես դրել, որդես փայտ, մենք դրանցով էլ վառարանը կվառեն:

Ու հորու ու եղորու իրար կաղելով՝ կենդանի-կենդանի վառեցին»:

***

Ամենայն հաճախությամբ ու դարձությամբ տասնչորս տարեկան մի աղջիկ՝ Սառան դատմեց ինձ հետևալու.

«Դա Զատկի նախօտեին էր (1915 թ.): Զինված ժրդերը հարձակում գործեցին մեր գյուղի վրա (Վանա լճի ափին գտնվող Արցիշ գյուղ): Տղամարդկանց հավաքելով՝ ժրդերը նրանց տարան ճի ափն ու այնտեղ, բոլորին իրար կաղելով, սկսեցին գմղակահարել: Դա ժամը մեկից մինչև ժամը հինգը ևսեց, իսկ հաջորդ օրը ամեն ինչ նորից սկսվեց: Ամեն երեկոն նրանը գալս էին ստանվածների կանանց մոտ ու ամեն մեկը թերուա էր նրանց աճուախների մարմնի մի մասը, ձեռք կամ ոտքը, ու հալորդում էին տանջանաների մանրամասները: Եր տղամարդ ու երիտասարդ էլ չճնաց, գյուղում հայտնվեց թեկը: Նա հրամայեց գյուղի եկեղեցու բակում հավամել բոլոր կանանց ու երիտասարդ աղջկներին, կարգադրեց լիկ մերկանալ: Եր դա կատարված էր, նրանց շարժեցին ըստ հասակի մի շարանով ու սիմեցին թեկի առաջի անցնել: Նա նրանց դիտում ու ուսափում էր անասունի դես: Քետոն նրանց, ում նա ընտեց, մի կողմ տարան, իսկ մնացածներին ստանեցին»:

ee и растопим ими.

И, связав вместе отца и брата, они сожгли их живыми».

***

Совершенно просто, с полным спокойствием, одна девочка четырнадцати лет, Сара, рассказала мне следующее:

«Это было накануне Пасхи (1915 г.). Вооруженные куры сделали на наше селение набег (селение Арджиш на берегу оз. Ван). Собрав мужчин, они повели их на берег озера и там, связав всех вместе, стали расстреливать. Продолжалось это с часу до 5 часов дня, а на следующий день возобновилось снова. Каждый вечер они приходили к женам убитых и каждой приносили какую-либо часть тела ее мужа, или ногу или руку, и сообщали подробности мучений. Когда ни мужчин, ни юношей больше не осталось, в селение явился бек. Он приказал собрать на церковной площади всех женщин и молодых девушек и велел им раздеться совершенно, донага. Когда это было исполнено, их выстроили по росту в одну шеренгу и заставили проходить перед беком. Он их осматривал и ощупывал как скот. Затем тех, которых он выбрал, отвели в сторону, а всех остальных перебили».

1915
2005

牺牲の犠牲者: 飢餓死した子供 (Charberd/Westarmenien 1915)

Դայ գեղջկուիին սովամահ եղած
ուղղու դիակի մոտ, Խարբերդ, 1915թ.

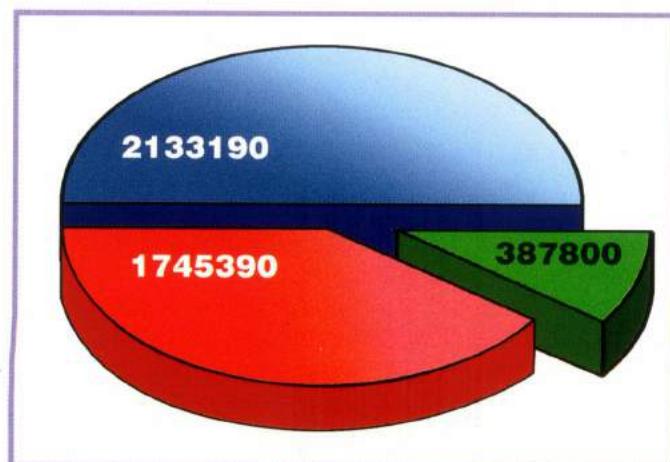
Армянская крестьянка у трупа
умершего от голода сына,
Харберд, 1915 г.

Հայ ժողովրդի կորուստները*

Потери армянского народа*

Մարդկային կորուսներ

Людские потери

- Բնակչությունը 1914 թ.
- Սղանված կամ տեղահանված
- Բնակչությունը 1922 թ.

- Население на 1914 г. (чел.)
- Убито или изгнано (чел.)
- Население на 1922 г. (чел.)

Նյութական կորուսներ

Материальные потери

Ավերվել են՝

Հայկական բնակավայրեր	2925
Եկեղեցիներ	3368

Փակվել են՝

Հայկական դպրոցներ	1196
Ուրանոցներ	42
Թեմերի առաջնորդարաններ	83
Լիցեյներ և սեմինարիաներ	26

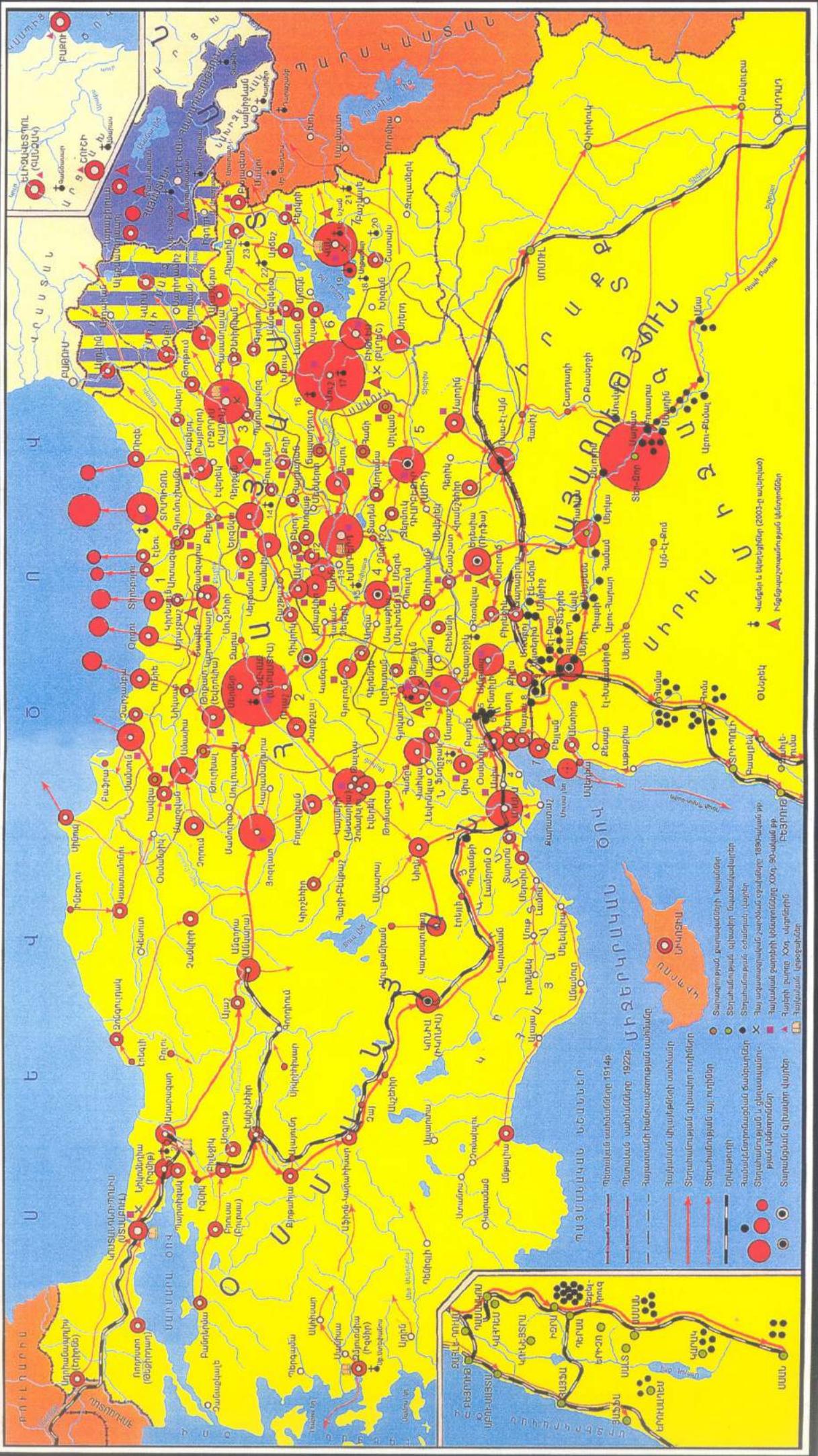
Разрушено:

Армянских поселений	2925
Церквей	3368

Закрыто:

Армянских школ	1196
Приютов и сиротских домов	42
Резиденций глав епархий	83
Лицеев и семинариев	26

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԱՐ 1890-1922թ-ում.

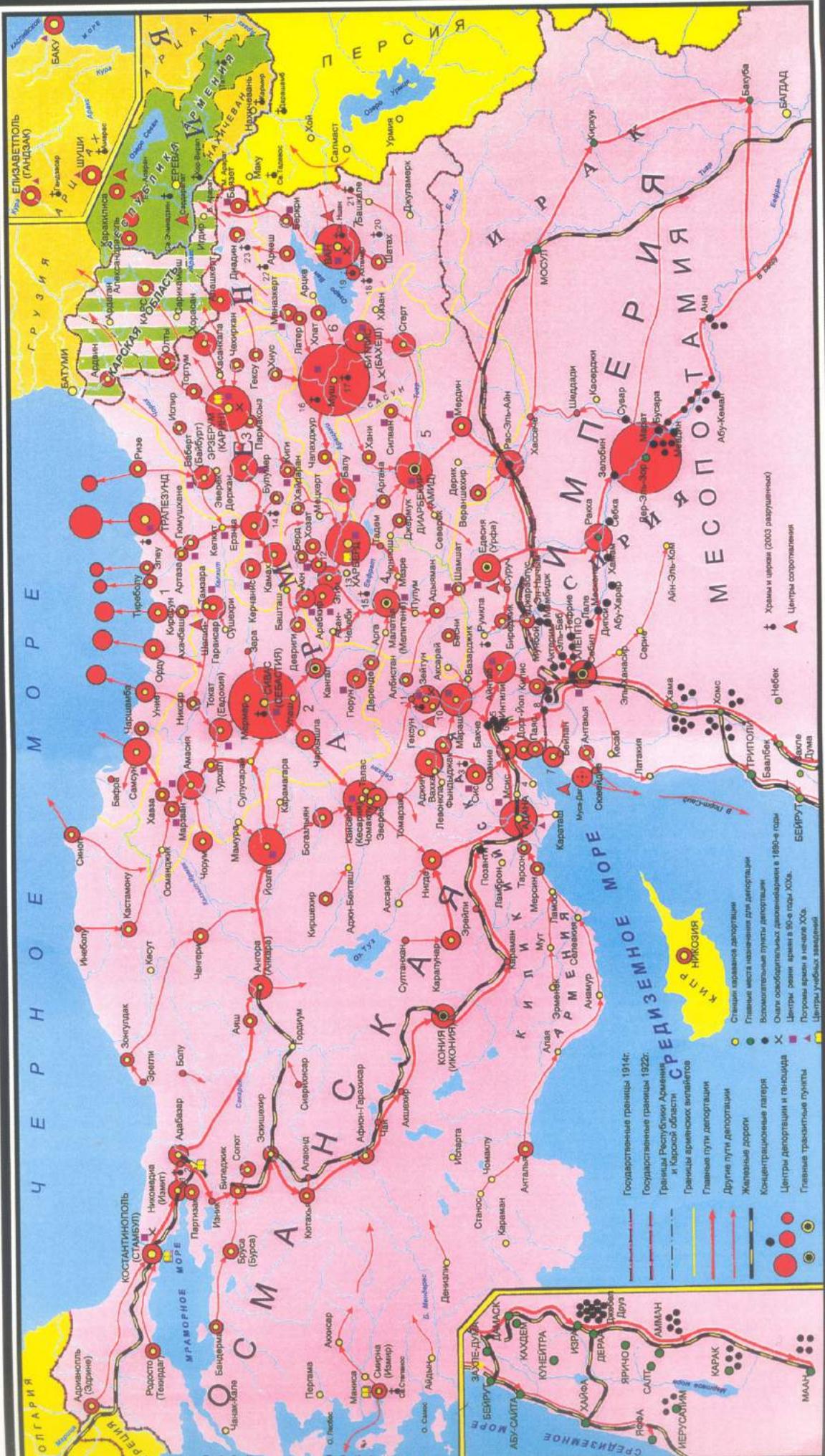

ԽԵԼԻՋԱԿԻ՝ ՀԱՅԵԿ ՂԱԶԱՐԱՆ
ԱՅԲԱԳԻՐ՝ Լ.Ա. ԲԱՐԵՆՑԵՅԻ

Քարտուզագիր՝ Վ.Գ. ԱՄԱՐԱՅԱՆ
1. Տիբակիրմեր
2. Արևոտնական (Արագածոտն)
3. Եղանձու (Կադջա)
4. Կարտառի
5. Ղարդիստի
6. Հրիմյան (Բայենց)
7. Վարչական

Դաշտակամ Վիլյամիրմեր
1. Տիբակիրմերի
2. Արևոտնական (Սերպառաստու)
3. Եղանձու (Արագածոտն)
4. Կարտառի
5. Ղարդիստի
6. Հրիմյան (Բայենց)
7. Վարչական

ГЕНОЦИД АРМЯНСКОГО НАРОДА 1890-1922гг.

Истор карты Г. М. КАЗАРЯН
Редактор Л. А. БАРСЕГЯН

Цифрами на карте обозначены:
1 Трапезундский
2 Армянск
3 Патриарший поход

Карту составил Г. Г. САРКИСЯН

Армянские вымпелятвы:
1 Трапезундский
2 Армянск
3 Эриванский

Храмы и церкви (2003 разрушанные)
+ Центры сопротивления

Границы армянских вилайетов

Границы Республики Армения и Карской области

Границы армянских вилайетов

Главные транзитные пункты

Другие пути депортации

Железные дороги

Концентрационные лагеря

Центры депортации и геноцида

Главные транзитные пункты

Ставшие горизонтом депортации

Государственные границы 1914г.

Государственные границы 1922г.

Османо-турецкий путь депортации

Османо-турецкий путь депортации в 1896-е годы

Центры геноцида в 90-х годах ХХв.

Погромы геноцида в начале ХХв.

Центры убийства захватчи

С. Геворг

Азаз

Ашхабад

ԴԵՐ ՉՈՐԻՆ ԽԱԶՈՐԻՒԵց ՕՍՎԵԼԻԿԻՄ...

«...Հայերի գեղասպանությունը դարձավ
հետազոտականություն նախարանը...»

Հռոմի Պատ Հովհաննես-Պողոս II

Հանցագործության մեծագույն խրախու-
սանք անդասմելիությունն է:

Ցիցեռոն

Քաղաքակիրք Եվրոպան չսեց անաղասից եկող սն-
ուցներն ու ճշեցր, չետավ դիակների կույսերը, որոն-
ցով ծածկված էր հողը: Զաջ տեղեկացված լինելով
թուրքական դահիճների իրագործած բոլոր գաղանությունների
մասին՝ նախընտեց լուրջուն դահուանել: «Նա, ով հնարավո-
րություն ունի կանխել հանցագործությունը, բայց չի
անում, նորասում է դրան»: դաեւ առաջ հողնեացի փիլիսո-
փա Սեմեկայի արտահայտած այս միտք առավելագույն բնո-
րուում է մեծ տերությունների վերաբերմունք 20-րդ դարի սկզբի
որեգության նկատմամբ:

Ավելին, Եվրոպական դեսությունները, չնայած «Իրասոն-
յա-Ենրայներին» օգնելու իրենց խոսումներին, ընտեցին բա-
վականին յուրօհնակ մարտավարություն: Դիվանագիտական
խաղեր սկսելով հայկական հարցի շուրջ՝ մեծ տերություններն
այն օգտագործում էին իրենց բաղադրական շահերին համադա-
տասխան: Դա արվում էր Թուրքիայի և Պատերազմում նրա դա-
նակից Գերմանիայի վրա ճնշում գործադրելու նորաւով, որն,
ըստ էրության, հայերի ցեղասպանության համանասնակից էր:

Երիտասարդ քուր առաջնորդներին մեծամեծ աջակցում և
կոնկրետ խորհուրդներ ու ցուցումներ էին տային ինչպես Գերմա-
նիայում, այնուա էլ թուրքական բանակի հարաբերություններու-
մանացի բարձրաստիճան սղաները: Այդ սղաների մի գօայի մա-
սս հետագայում լուրջ դերակատարում ունեցավ Երրորդ ռայխում:

Այսուհետով, Եվրոպայի դասիվության «Ընորհիվ» հայերի
ցեղասպանությունը չկանխվեց, իսկ հետագայում չճանաչվեց
ու չդատարկացվեց:

Մի հանցագործության անդասմելիությունը ծնում է մեկ
այլ հանցագործություն: Սա հանրածանր ճշճառությունն է: Այն
փաստը, որ հայերի ցեղասպանությունը համարժեք գնահատա-
կան չտացավ միջազգային հանրության կողմից, աղետավոր
հետևանքներ ունեցավ ոչ միայն հայ ժողովրդի համար: Անուշե,
հետագա ցեղասպանությունների կազմակերպիչները օգտագոր-
ծեցին թուրքական փորձը, որի հիմքում անդասից մնալու բա-
ցածակ վլահությունն էր:

Տարիներ անց Գերմանիայում ծնվեց ֆաշիզմը: Այդ շարժ-
ման առաջնորդ Շիտլերը մեկ անգամ չէ, որ ասել է, որ թուրքերի
այդքան հաջող իրականացրած ցեղասպանությունը հայերի
նկատմամբ ամրող ժողովուրդների ոչնչացման բաղադրամու-
թյան մեկնակետ դարձավ:

Շիտլերը ընդունակ առակերտ դրւու եկավ. Ծնան էին թե
հրամանները, թե գործողությունները և թե ոչնչացման մեթոդ-
ները:

Պոսլե Դեր-Զօրա был Освенцим...

«...Գեոնցիծ արման стал прелюди-
ей к последующим ужасам...»

Պապ Հովհաննես-Պողոս II

Վելիչայшее поощрение преступления -
безнаказанность.

Цицерон

Чивилизованная Европа не услышала стоны и кри-
ков, доносящихся с пустыни, не увидела горы тру-
пов, которыми была усеяна земля. Будучи хоро-
шо осведомленной обо всех зверствах,чинимых турецкими
палачами, предпочла отмолчаться. «Кто, имея возмож-
ность предупредить преступление, не делает этого, тот
ему способствует», - эта мысль, высказанная много веков
назад римским философом Сенекой, как нельзя лучше ха-
рактеризует отношение великих держав к трагедии начала
20-го века.

Более того, европейские государства, вопреки своим
обещаниям помочь «братьям-христианам», избрали весь-
ма своеобразную тактику. Затевая дипломатические игры
вокруг армянского вопроса, великие державы использова-
ли его в своих политических интересах, и в частности, для
оказания давления на Турцию и ее союзницу в войне Гер-
манию, которая, по существу, была соучастницей геноцида
армян.

Немецкие высокопоставленные офицеры, служащие
как в Германии, так и в штабе турецкой армии, оказывали
лидерам младотурок большое содействие, давали конкрет-
ные советы и указания. В дальнейшем, значительная часть
этих офицеров сыграла серьезную роль в Третьем Рейхе.

Таким образом, «благодаря» пассивности Европы, ге-
ноцид армян не был предотвращен, а в дальнейшем - при-
зан и осужден.

Безнаказанность одного преступления порождает дру-
гие. Это - азбучная истинка. Тот факт, что геноцид армян не
получил адекватной оценки со стороны международного со-
общества, имел катастрофические последствия не только
для армянского народа. Организаторы последующих гено-
цидов, несомненно, воспользовались турецким опытом, в
основе которого лежала уверенность в полной безнаказан-
ности.

Спустя годы в Германии зародился фашизм. Вождь
этого движения - Гитлер не раз говорил, что именно геноцид
армян, столь успешно осуществленный турками, стал от-
правной точкой политики уничтожения целых народов.

Гитлер оказался способным учеником - схожими были
и приказы, и действия, и методы уничтожения.

1915
2005

Դամեմատության համար

Ներին գործերի նախարար Թալեարի հրամանը.

«Բազմադարյան վտանգ հանդիսացող հայկական աշրջ սասանում է մեր ղետականության հիմքերը և վաղուց առդեն տանելի չէ մեր կառավարության համար... եկել է այդ վտանգավոր տարից մեր հայրենիք ճամփելու ժամը»:

Դիմերի 1939 թ. հոկտեմբերի 7-ի գաղտնի հրամանը.

«...իրագործել ազգի համար օսար բնակչության այն տարրերի կողմանարար ազդեցության չեզուացումը, որոն Ռայխի և գերմանական հասարակության համար վտանգ են ներկայացնում»:

Ներին գործերի նախարար Թալեարի հրամանից, 15-ը սեպտեմբերի, 1915 թ.

«...ինովին ոչնչացնել Թուրքիայում աղբողության հայերին... Որան էլ դաժան լինեն ծեղնարկվող միջոցները, դեմք է վերց ուրի հայերի գոյությանը: Ոչ մի ուսադրություն չդարձնեն ոչ արիթին, ոչ սեղին, ոչ խորհնամին»:

Դիմերի ելույթից, 22-ը օգոստոսի, 1939 թ.

«Մեր ուժը մեր արագածարժության և դաժանության մեջ է... Ես դեմի արևելք եմ ուղարկել... «Սեռած գլուխ» իմ գորամասեր՝ հրամայելով սովորել բոլոր տղանարդկանց, կանացն ու երեխաներին առանց խղճահարության և կարեցանի»:

Ներին գործերի նախարար Թալեարի հայտարարությունից.

«Դնարավոր է, որ հաջորդ 5 տարիների ընթացքում մեզ ձեր չեն մեջնի: Բայց ես վստահ եմ, որ իննոր տարի անց բոլոր զինուածան հայերի մասին ու հաճույքով մեզ ձեռն կմեկնեն և այն ժամանակ մենք ինքնեւ ամեն ինչում կմեղադրենք հայերին»:

1939 թ. օգոստոսի 22-ին Դիմերի ելույթից.

«...ինձ համար նշանակություն չունի, թե ինչ կասի իմ մասին խղճով արևմտաեվրոպական բաղադրական գործությունը: Ես հրամայել եմ, որդեսզի մեր դաշերազմական նորածակը չինի սովորություն սահմաններ նվաճելը, այլ թեմանու ֆիզիկական ոչնչացումը: ... Վերջ ի վերջո, ո՞վ է այսօր հիօն հայերի կոտորածների մասին»:

Для сравнения:

Приказ министра внутренних дел Талаата:

«Представляющий многовековую опасность армянский элемент потрясает твердые основы нашей государственности и уже давно не может быть терпимым для нашего правительства... настал час для очищения нашей родины от этого опасного элемента.»

Секретный указ Гитлера от 7 октября 1939г.:

«...осуществлять удаление губительного влияния частей населения, чуждых нации, которые представляют собой опасность для Рейха и германского общества».

Приказ министра внутренних дел Талаата, 15 сентября 1915 г.:

«...стереть с лица земли всех армян, проживающих в Турции... Не различая женщин, детей, больных и немощных, не останавливаясь перед самыми жестокими мерами, не прислушиваясь к голосу совести, покончить с ними».

Выступление Гитлера, 22 августа 1939 г.:

«Наша сила в нашей быстроте и жестокости... Я послал на восток ... мои части «Мертвая голова» с приказом убивать без сострадания и без пощады всех мужчин, женщин и детей».

Заявление министра внутренних дел Талаата:

«Возможно ближайшие пять лет нам не будут протягивать руку. Однако, я уверен, через пять лет все забудут об армянах и охотно прятнут нам руки, и тогда мы сами во всем случившемся обвиним армян».

Из выступления Гитлера 22 августа 1939 г.:

«...Для меня не имеет значения, что скажет обо мне жалкая западноевропейская цивилизация. Я приказал, чтобы нашей военной целью было не только завоевание определенного пространства, но и физическое уничтожение врага... В конце концов, кто сегодня помнит резню армян?»

Գերմանացի շատ զորահամանաւարներ, լինելով հայերի ցեղասպանության մասնակից, հետագայում դարձան նացիստական հանցագործությունների եռամդրու կազմակերպիչներ։ Նվազում հայացյաց վերաբերմունքու հայտնի, բուրգական քանակներից մեկի հրամանաւար գեներալ-լեյտենան Յան ֆոն Սեկսն է, որ զգուշացնում էր. «...յուրաքանչյուր ո՛վ, որ Քիստնեական, զգացմունքային և բաղադրական վերաբերմունք կցուցաբերի հայերի նկատմամբ, կանհետանա դատերազմական անհրաժեշտությունից ելնելով»։ Այդ նույն Սեկսը հետագայում դարձավ Յիսլերի գլխավոր խորհրդականներից մեկը։*

Многие немецкие военачальники, оказавшись соучастниками геноцида армян, в дальнейшем стали рьяными организаторами нацистских преступлений. На снимке - известный своими антиармянскими взглядами, командующий турецкой армией генерал-лейтенант Ганс фон Сект, который предупреждал: «... всякий, кто проявит христианское, милосердное и политическое отношение к армянам, исчезнет исходя из военной необходимости». Тот же Сект в дальнейшем стал одним из главных советников Гитлера.*

Էնվեր փասան և գեներալ ֆոն Սեկսը

Энвер-паша и генерал фон Сект

Գեներալ ֆոն Սեկսը և Յիսլերը Իլիհապուգենում
անցկացվող գերմանական
զորերի գլխավածություններին

Генерал фон Сект и Гитлер на
маневрах германских
войск в Илигauзене

* «Յիսլերը և հայերի ցեղասպանությունը», Գ.Բարձրական, Երևան, 1991թ.

* «Гитлер и геноцид армян», Г. Бардакян, Ереван, 1991 г.

Ողջ Թուրքիայում տարիներով հայերի կոտորած էր իրականացվում: Նրանց թալանում էին, բռնի սեղահանում իրենց հայերի ու դատերի երկից, եռում Թուրքիայի բոլոր ճանապարհներով անկենդան սեղեր, որտեղ նրանք մեռնում էին սպահ, անաղասի անողոք արևի տակ:

Годами по всей Турции шла резня армян. Их грабили, насильно сгоняли с земли отцов и дедов, гнали по всем дорогам Турции в гибкие места, где они погибали от голода под беспощадным солнцем пустыни.

Քառորդ դար անց նացիստները Բուլշենվալիի, Օսմանի, Սայդանեկի գազային վառարաններ էին ուղարկում իրեներին ու լեհերին, ռուսներին ու գմչուներին: Կանաց, երեխաներին, ծերերին գնդակահարում էին, կենդանի թաղում:

Через четверть века нацисты стали отправлять в газовые печи Бухенвальда, Освенцима, Майданека евреев и поляков, русских и цыган. Женщин, детей, стариков расстреливали в упор, закапывали живьем.

Չարագործների ձեռագիրը Օույնն էր

Почерк злодеяний был один и тот же

**Չայլց
գեղաստանուրյան
զոհեր**

**Жертвы
Геноцида
армян**

**Ֆաշիզմի
զոհեր**

**Жертвы
фашизма**

Թվում եր, թե Հայոց ցեղաստանությունից և Հոլովություն մարդկությունը համարատասխան դասեր կփառեր: Բայց Կամբոջայում, նախկին Հարավսլավիայում, Շուանդայում, Սուտանում տեղի ունեցած իրադարձությունները աղացուցեցին, որ ողբերգության դասերն արդեն մոռացված են, և ցեղաստանությունների սղանալիքը դեռևս գյություն ունի: Միայն 20-րդ դարում իրականացվել է «ցեղաստանություն» հասկացության ձևակերպմանը համարատասխանող 15 հանցագործություն:

Իսկ ահարեկչությունը, որ այսօր ցնցում է մարդկությանը: Արդյոք իր արմատներով այն չ' գալիս այն տարիներից, երբ թուրքերը սահնակութեն սղանում էին միայն այն բանի համար, որ մարդն ազգությամբ հայ էր:

Казалось, что после Геноцида армян и Холокоста, человечество извлекло соответствующие уроки. Однако, события в Камбодже, бывшей Югославии, Руанде, Судане, доказали, что уроки трагедий уже забыты и угроза геноцидов все еще существует. Только в 20-м веке было совершено 15 преступлений, подпадающих под определение «геноцид».

А терроризм, который сотрясает сегодня человечество? Разве своими корнями он не уходит в те годы, когда турки изощренно убивали только за то, что человек по национальности армянин?

Սեպտեմբերի 11-ից հետո աշխարհը ողողվեց վեսակցությամբ աննախադեմ ահարեւէչության զոհերի նկամաճք: Ամենուր, այդ թվում և Դայաստանում, ԱՄՆ դեսպանությունների մոտ ծաղկներ բերող մարդկանց հոսքն այդ օրը չէր դադարում: Դեռ Նորդ-Օսն էր, Բեւլանը... Մենք կրկին ցավակցում ու ողբում էինք: Նրանք մեր երեխաններն էին... Ինչ երեխանները, որոնց փորոշիքն էին թափում, գլխաւում թուրեցը: Ո՞մն էին նրանք...

ԶՊՉՈՒՄ Մաքրագործում է...

**Ինչպիսի ծանրագույն
խայտակալությանք էլ մեզ պատենք,
մես զրեք միշտ հնարավորություն են
ունենում վերականգնել
մեր բարի անունը:**

Ֆ. Լարոշֆուկ

Իրադարձությունների ժամանակագրությունը

Մարդկության դասմությունը լի է արյունոտ հանցագործություններով, որոնց իրականացվել են դեւական նակարակով: Միևնույն ժամանակ դասմությունը զիսի իշխանության դեկին կանգնած մարդկան՝ իրենց նախորդների հանցագործությունների համար զղջան ոչ ինչ օրինակներ: Այսինք, ինկվազիցիայի և խաչակրաց արքավանների, այսինքն՝ դարեր առաջ աղբած իր նախորդների և հավատակիցների արարմների համար ներողություն խնդրեց Շռոմի Պատր Շովիաննես-Պողոս II-ը:

ԶՊՉՈՒՄ նաև Գերմանիայի դեկավանները.

1952 թվական: Գերմանիայի կանցլեր Կոնրադ Ադենաուերը ճանաչեց իր դետության մեղավորությունը իրեաների ցեղաստանության համար:

1970 թվական: Գերմանիայի կանցլեր Վիլհելմ Բրանդը ծնկի եկավ վարչավյան գետսոյի զոհերի հուշարձանի առաջ:

2005 թվական: Գերմանիայի կանցլեր Գերիհարդ Շրյուդը. «...ես կանգնած եմ ձեր առջև որդես դեմոկրատական Գերմանիայի ներկայացուցիչ: Ես ամոր եմ զգում ստանվածների և համակենտրոնացման ճամբարների դժոխութ Վերադարձների հանդեմ: Դրանց անվանումները մեկնորդիչ նշել են եվրոպական և գերմանական դասմության մեջ: Մենք կրում ենք այդ բերք սգով և գիտակցելով մեր դատասխանաւությունը: Անցյալը հնարավոր չէ հայրահաել, բայց որ արդեն անցել է: Բայց նրա հետեւը ձգվում են մինչև ներկա: Դասմային հանրադետությունը գիտակցում է իր դատասխանաւությունը՝ հենվելով իր բարձրացիների իրավական գիտակցության վրա: Այսօր աղրող գերմանացների մեծ մասը դատասխանաւությունը չի կրում հոլորդությ համար, բայց նրանց վրա հատուկ դատասխանաւությունը է դրված: Պատերազմի և նացիոնալ-սոցիալիստների հրականացրած ցեղաստանության մասին հիշողությունը մեր սահմանադրական կարգի սարք է, այդ հիշողությունը մեր ազգային մենթալիտետի մի մասն է»:

После 11 сентября мир захлестнула волна сострадания к жертвам беспрецедентного террора. К пособникам США во всем мире, в том числе и в Армении, в эти дни не прекращался поток людей с цветами в руках. Потом были Норд-Ост, Беслан... Мы вновь сопротивлялись и скорбели вместе со всеми. Это были наши дети... А детям, которым турки вспарывали животы, рубили головы? Чьи были они?..

Покаяние очищает...

Каким бы тяжким позором мы себя ни покрыли, у нас почти всегда остается возможность восстановить свое доброе имя

Ф. Ларошфуко

Хронология событий

История человечества изобилует кровавыми преступлениями, которые совершались на государственном уровне. Но в то же время она знает немало примеров покаяния лиц, стоящих у руля власти, за преступления своих предшественников. Так, извинился за инквизицию и крестовые походы, то есть покаялся за действия своих предшественников и единоверцев, которые жили много веков назад, Папа римский Иоанн Павел II.

Покаялись и руководители Германии:

1952 год. Канцлер Германии Конрад Аденауэр признал вину своей страны за совершенный геноцид евреев.

1970 год. Канцлер Германии Вилли Брандт преклонил колени перед памятником жертв Варшавского гетто.

2005 год. Канцлер Германии Герхард Шредер сказал: "... я стою перед вами как представитель демократической Германии. Я испытываю стыд перед убитыми и пережившими ад концлагерей. Их названия навсегда вошли в европейскую и немецкую историю. Мы несем это бремя в трауре и сознавая свою ответственность. Прошлое невозможно преодолеть, оно ведь уже прошло. Но его следы тянутся в настоящее. Федеративная республика сознает свою ответственность, опираясь на правовое сознание своих граждан. Подавляющее большинство живущих сегодня немцев не несут вины за Холокост, но на них возложена особая ответственность. Память о войне и геноциде, осуществленном национал-социалистами - это элемент нашего конституционного устройства, эта память - часть нашего национального менталитета".

Իսկ Թուրքիան: Թուրքիան, հասվի չառնելով միջազգային կազմակերպությունների, տարբեր Երկրների՝ 20-րդ դարավաքի իրադարձությունների բազմաթիվ գմահատականները, որոնք թուրքական տեսության կազմակերպած հայ ժողովով ցեղասպանություն, շարունակում է ժխտել այդ փաստը: Ավելին, 2005 թվականի մարտ 22-ին Թուրքիայի Արտակարգ գործերի նախարար Արդուլյա Գյուլը, իր կոսակիցների հետ հանդիդան ժամանակ, հայոց ցեղասպանությունն ընդունած և ճանաչած Երկրների հասցեին ասաց: «Նրանք գրաբռում են Թուրքիային: Մենք կոչ ենք անում այդ Երկրներին և խորհրդարաններին՝ եթե նման վերագրումներ են անում, աղա կամ հաշիվ դեմք է տա դրանց համար, և կամ աղացուցիք այդ վերագրումները»: Այնուհետև, զարգացնելով իր միտքը, նա հարցադրում է անում: «Եթե դու իսկապես եղել եք, աղա այդ դեմքում ինչո՞ւ հայկական Եկեղիները դեռևս գոյություն ունեն Թուրքիայում, ինչո՞ւ հայ բարացիներ կան այս Երկրում»:

Փաստական այնան դարգունակ են, որ ավելորդ է այդ առումով բանավեճի մեջ մտնել: Սակայն, այնուանեայնիվ, ուզում ենք դրան Գյուլին հիշեցնել Դեմոկրիտի հայտնի խոսքերը: «Սեփական մեղերի մոռացությունը ծնում է անամոռություն»:

Գերմանիայի
դեկավարները
գոցացին

Руководители
Германии
покаялись...

Զոգումը «նուրբ նյութ» է: Այն մարդագործում է, քայլ բարձրացնելու մեջ արյունու անցյալին եղրափի դնելու ձգման համար:

А - Турция? Турция, невзирая на неоднократные оценки событий начала 20-го века международными организациями, многими государствами, как геноцид, организованный турецким государством против армянского народа, упорно продолжает отрицать этот факт. Более того, 22 марта 2005 года, на встрече с однопартийцами министр иностранных дел Турции Абдулла Гюль сказал в адрес стран, признавших и осудивших геноцид: «Они клевещут на Турцию. Мы призываем эти страны и парламенты: если выдвигаете такие обвинения, то или должны ответить за это, или доказать эти обвинения». И далее, продолжая развивать свою мысль, он ставит вопрос: «Если это действительно было, тогда почему на территории Турции существуют армянские церкви, почему армянские граждане живут в этой стране?».

Доводы настолько примитивны, что излишне вступать с ними в полемику. Однако, все же хотим напомнить Гюлю известные слова Демокрита: «Забвение своих собственных прегрешений порождает бесстыдство».

**Իսկ
Թուրքիայի...
ա Տүրции?**

1915
2005

Покаяние «тонкая материя». Оно очищает, но требует мужества в стремлении подвести черту под кровавым прошлым.

Աշխարհը Ճանաչում և դատապարտում է

Ճանաչման առաջին քայլերը

Ամբողջ աշխարհի աչի առաջ երթուրմերը ոչնչացնում էին մի հիմավոր ժողովուրդ: Անում էին դա հատուկ դաժանությամբ: Իսկ աշխարհը: Իսկ դետուրյունները, բարական գրթիշները: Աշխարհը ուսում չեկավ, աշխարհը չցնցվեց: Այն աղորմ էր իր կյանուվ, ծնացնելով, թե ոչինչ տեղի չի ունեցել:

Բայց, այնուամենայնիվ, 1915 թ.-ի մայիսի 24-ին Ֆրանսիան, Սեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը հանդես եկան մի հայտարարությամբ, որտեղ առաջին անգամ հայերի ցեղաստանությունը որակեց որդես հանցագործություն ընդդեմ մարդկության և բարակալության:

Դա ցեղաստանությունը դատապարտող առաջին դաշտունական փաստաթուղթն էր: Այնուեւս 1948 թ.-ի մայիսի 28-ին, Անտանի դետուրյունների 1915 թ.-ի մայիսի 24-ի հայտարարության հիման վրա, ՄԱԿ-ի ոպազմական հանցագործությունների հանձնաժողովը հատուկ կետով բուրական կառավարության արարմերը որակեց որդես հանցագործություն ընդդեմ մարդկության:

Սիօսազային իրավունքի տեսանկյունից «գենոցի» տերմինը կամ «ցեղաստանություն» հասկացությունը համակողմանություն իր ձևակերպումն է սատեր 1948 թ.-ի դեկտեմբերի 9-ին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Գլխավոր Ասամբլեայի ընդունած համաձայնագրում, որն այսօր հայսին է որդես «Կոնվենցիա ցեղաստանության հանցագործության կանխագիծման և դրա համար դասին ենթակելու մասին»:

1965 թ.-ի աղրիլին Սփյուտիում և Յայաստանում լայնորեն նույնականացվեց հայոց ցեղաստանության 50-րդ տարելիքը: Վեր հիշատակված իրադարձություններից հետո հայոց ցեղաստանության ճանաչման և դատապարտման առումով գգայի շրջադարձ տեղի ունեցավ:

Այսօր հայերի ցեղաստանությունը ճանաչել և դատապարտել է 16 երկիր: Սառուցը, կարծես թե, շարժմել է: Հայ ժողովուրդը երախտադարձ է հայերի ցեղաստանությունը որդես դարձ հանցագործություն, որդես մարդկության դիմ ուղղված հանցագործություն ճանաչած ու դատապարտած բոլոր երկներին, բոլոր դետուրյուններին: Երախտադարձ է ճանաչման առաջին բայլերի համար և կիսով է, որ դամբ վերջինները չեն: Դա կարևոր է ոչ միայն հայերի, այլև ամբողջ մարդկության համար:

Պետք է դահղամնել Երկիր անոնով փխրուն մոլորակը: Զի՞ որ այն ճեկն է բոլորի համար... Միակը:

Мир признает и осуждает

Первые шаги к признанию

На глазах всего мира младотурки уничтожали древнейший народ. Делали это с особой жестокостью. Ну а что мир? Что государства, политики? Мир не перевернулся, мир не содрогнулся. Он жил своей жизнью, делал вид, что ничего не произошло.

Тем не менее 24 мая 1915 г. Франция, Великобритания и Россия выступили с заявлением, где впервые геноцид армян был квалифицирован как преступление против человечества и цивилизации. Это был первый документ, осуждающий геноцид...

Затем 28 мая 1948 года, на основе заявления государств Антанты от 24 мая 1915 г., комиссия ООН по военным преступлениям специальным пунктом квалифицировала действия турецкого правительства как преступление против человечества.

С точки зрения международного права термин "геноцид" получил свое всестороннее определение в Конвенции, принятой Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций 9 декабря 1948 г., которая известна мировой общественности как "Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него".

В 1965 г. в армянской диаспоре и Армении широко было отмечено 50-летие геноцида армян. Вышеуказанные события стали поворотными в деле признания и осуждения геноцида армян.

Сегодня в числе осудивших и признавших геноцид армян уже 16 стран. Похоже, лед тронулся. Армянский народ благодарен всем странам, всем государствам, осудившим и признавшим геноцид армян как преступление века преступление против человечества. Благодарен за первые шаги к признанию и надеется, что они не последние. Это важно не только для армян. Это важно для всего человечества.

Надо беречь хрупкую планету по имени Земля. Она ведь на всех одна... Единственная!

ԱՇԽԱՐՀԸ ԽԱՆՉՈՒՄ ԵՎ ՊԱՏԱՊԱՐՏՈՒՄ Է ՀԱՅՈՒ ԺԵՂԱՍՊԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՈՒՐՈՒԳՎԱՅԻՆ - 1965 թ. ապրիլի 20-ին Ուրուգվայի սենատը և ներկայացուցչութերի դաշտաքաղաքացիների միջև սամբռեալի համատեղ նիստում որոշում ընդունվեցին հայոց ցեղաստամության զնիերի հիշատակի օր սահմանելու, իսկ յոթ տարի անց՝ 1972 թ. օգոստոսի 9-ին հայոց ցեղաստամության ճանաչման մասին:

ԱՐԳԵՆՏԻՆԻ - 1985 թ. ապրիլի 23-ին Արգենտինայի Ազգային կոնգրեսում ընդունվեց հայոց ցեղաստամությունը դատապահելու մասին:

ԿԻՊՐՈՍԻ - 1990 թ. ապրիլի 19-ին Կիպրոսի խորհրդարանը հատուկ բանաձև ընդունեց հայոց ցեղաստամությունը դատապահելու մասին և ապրիլի 24-ը հոչակեց հայ ժողովորի ցեղաստամության զնիերի հիշատակի ազգային օր:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ - 1995 թ. ապրիլի 14-ին Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դուման հայտարարություն ընդունեց հայ ժողովորի ցեղաստամության դատապահելու մասին:

ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԻ - 1996 թ. ապրիլի 25-ին Հունաստանի խորհրդարանը օրենք ընդունեց հայերի ցեղաստամության հիշատակի օր հաստատելու մասին:

ԱՎՍՏՐԱԼԻԱՆԻ - 1997 թ. ապրիլի 17-ին Ավստրալիայի (Նոր Հարավային Ուելս) խորհրդարանի օրենսդիր ասամբլեայի նիստում որոշում ընդունվեց հայոց ցեղաստամության տարելիցը նշելու մասին:

ԲԵԼԳԻԱՆԻ - 1998 թ. մարտի 26-ին Բելգիայի սենատը որոշում ընդունեց Թուրքիայիմ ապրող հայերի 1915 թ. ցեղաստամության մասին:

ՇՎԵԴԻԱՆԻ - 2000 թ. մարտի 29-ին Շվեդիայի խորհրդարանն ընդունեց բանաձև հայոց ցեղաստամության ճանաչման և դատապահելու մասին:

Мировое сообщество признает и осуждает Геноцид армян

УРУГВАЙ - 20 апреля 1965 г. Сенат и Палата представителей Уругвая на совместном заседании Центральной ассамблеи приняли решение об учреждении дня памяти жертв геноцида армян, а через семь лет, 9 августа 1972 г., о признании геноцида армян.

АРГЕНТИНА - 23 апреля 1985 г. Национальный конгресс Аргентины принял постановление об осуждении геноцида армян.

КИПР - 19 апреля 1990 г. Парламент Республики Кипр принял специальную резолюцию об осуждении геноцида армян и проголосил 24-е апреля Национальным днем памяти жертв геноцида армян.

РОССИЯ - 14 апреля 1995 г. Государственная Дума Российской Федерации приняла заявление об осуждении геноцида армянского народа.

ГРЕЦИЯ - 25 апреля 1996 г. Парламент Греции принял Закон об учреждении Дня памяти геноцида армян.

АВСТРАЛИЯ - 17 апреля 1997 г. Штат Новый Южный Уэльс на заседании законодательной ассамблеи парламента Австралии принял постановление отмечать годовщину геноцида армян.

БЕЛЬГИЯ - 26 марта 1998 г. Сенат Бельгии принял постановление об освеществленном в 1915 г. геноциде армян, проживавших в Турции.

ШВЕЦИЯ - 29 марта 2000 г. Парламент Швеции принял резолюцию о признании и осуждении геноцида армян.

1915
2005

ԼԻԲԱՆԻ - 2000 թ. մայիսի 15-ին Լիբանանի խորհրդարանը կրկին ճանաչեց Օսմանյան Թուրքայում իրականացված հայերի ցեղաստանությունը:

ՎԱՏԻԿԱՆ - 2000 թ. նոյեմբերի 10-ին Վատիկանի իր հայտարարության մեջ հայոց ցեղաստանությունը համարեց 20-րդ դարի հետագա բոլոր սարսափիների սկիզբը:

ԻՏԱԼԻԱ - 2000 թ. նոյեմբերի 17-ին Իտալիայի խորհրդարանի ստորև դաշտում ընդունեց հայոց ցեղաստանության դատավարման մասին:

ՖՐԱՆՍԻԱ - 2001 թ. հունվարի 18-ին Ֆրանսիայի Նարարեւության Ազգային ժողովը և սենատը համատեղ օրենք ընդունեցին հայոց ցեղաստանությունը ճանաչելու մասին: Հունվարի 29-ին Ֆրանսիայի հանրարեւության նախագահը վավերացրեց խորհրդանի ընդունած որոշումը:

ՇՎԵՅՑԱՐԻԱ - 2003 թ. դեկտեմբերի 15-ին Շվեյցարիայի Ազգային խորհուրդը ճանաչեց հայոց ցեղաստանությունը:

ԿԱՆԱԴԱ - 2004 թ. ապրիլի 21-ին Կանադայի խորհրդարանը որոշում ընդունեց հայոց ցեղաստանությունը ճանաչելու մասին:

ՍԼՈՎԱԿԻԱ - 2004 թ. նոյեմբերի 30-ին Սլովակիայի Ազգային ժողովը որոշում ընդունեց հայոց ցեղաստանության ճանաչման մասին:

ՆԻДЕՐԼԱՆԴԵՐ - 2004 թ. դեկտեմբերի 21-ին Նիդերլանդայի խորհրդարանի ստորև դաշտում միաձայն հայտարարություն ընդունեց հայոց ցեղաստանության ճանաչման մասին:

**Ո՞ւ է
հաջորդը...**

ЛИВАН - 15 мая 2000 г. Парламент Ливана повторно признал геноцид армян, осуществленный в Османской Турции.

ՎԱՏИԿԱՆ - 10 ноября 2000 г. Ватикан в своем заявлении квалифицировал геноцид армян как начало всех дальнейших ужасов 20-го века.

ИТАЛИЯ - 17 ноября 2000 г. Нижняя палата парламента Италии приняла постановление об осуждении геноцида армян.

ФРАНЦИЯ - 18 января 2001 г. Национальное собрание и Сенат Французской Республики совместно приняли Закон о признании геноцида армян. 29 января президент Французской Республики ратифицировал принятое сенатом решение.

ШВԵЙЦАРИЯ - 15 декабря 2003 г. Национальный совет Швейцарии признал геноцид армян.

КАНАДԱ - 21 апреля 2004 г. Парламент Канады принял постановление о признании геноцида армян.

СЛОВАКИЯ - 30 ноября 2004 г. Национальное собрание Словакии приняло постановление о признании геноцида армян.

НИДЕՐԼԱՆԴԵՐ - 21 декабря 2004 г. Нижняя палата парламента Нидерландов единогласно приняла заявление о признании геноцида армян.

**Кто
следующий?**

ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻցՆԵՐԸ՝ ԻՆԴԵՐԻ ՃԵՂԱՍՊԱՆՈՎԵՐՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Ով Դատաւոր ողջերի եւ մեռալների, ողորմի՛ մեզ:

Լսի՛ր ով Տեր, ողբը՝ որ քարձանում է այս վայրից,
ՄԵՅ Եղեռնի վիհերից՝ կոչք մեռալներին,
անմեղ արեան աղաղակը, որ աղերուս է Արեի արեան դես,
ինչդեռ Յոանելը, որ լախու է իր որդիների համար,

որովհետեւ այլևս չկամ:

Լսի՛ր, ով Տեր, Յոանի Եղիսակողոսի ձայնը,
որ արձագանում է իր Նախորդներից մէկի՝

ԲԵՆԵԹԻԿՈՆ ԺԵ Պատի աղաշանին,
ԵՐ 1915 թուականին ձայն քարձարցեց ի դաւադանութիւն
«ծանրօշն վեսահար ու բաճնջման սեմին հասած
հայ ժողովրդի»:

Նայիր այս Երկիր ժողովրդին,
որ այսան Երկար ժամանակից ի վեր իր
կատարութիւնը fn վրայ դրեց,
որ անցաւ մեծ տանջաների միջով եւ fn հանդէղ
հաւատարութեան մէջ երթեց քերացաւ...
Ղայ ժողովրդին հասցուած զարհութեյի բռնութիւնից
խորապէս խողոված,
մեն մեզ սարսափահար հարց ենի տախի՝
թէ ինչո՞ւս աշխարհը տականին կարողանում է
ճանաչել այսան անճարդկային խոտումներ...

ՆՆՉԵՑԵԱԼՆԵՐԻ համար հայցում ենի հանգիս,
խաղաղութեան մէջ՝ որ անվախճան է...

Տեր, ողորմեա. Ձիստու ողորմեա. Տեր, ողորմեա»:

*Հռոմի Պապ Հովհաննես-Պողոս II
Երևան, Ծիծեռնակաբերդ,
Յեղաստանության զոհերի հուշահամայիր,
26-ը սեպտեմբերի, 2001*

Наши современники - о геноциде армян

«О, Судия живых и мертвых,

услышь стенания,
которые исходят из этого места
от жертв Большого Геноцида,
зов умерщвленных, вопль не-
винной крови, стенающей, как кровь
Авеля.

Как Ракели, оплакивающей сво-
их сыновей, которых уж более нет.

Услыши, Господь, голос Епис-
копа Рима,
перекликающийся с мольбой одного из своих предше-
ственников, - Бенедикта XV,
поднявшего в 1915 году свой голос в защиту
“тяжело страдающего и доведенного до порога уни-
чожения армянского народа”.

Посмотри на народ этой страны,
который со столь давних времен уповаает на Тебя,
который прошел через страшные мучения и никогда
не отступил от преданности

Тебе...

В смятении от страшного насилия, примененного к
армянскому народу,

мы задаем себе трагический вопрос:
как мир может вновь
испытать столь бесчеловечные катаклизмы...

Да пребудут души усопших в покое,
в мире, который бессмертен.

Господь всемилостив, Христос всемилостив, Господь
всемилостив...»

Папа Римский Иоанн Павел II

26 сентября 2001, Ереван, Цицернакаберд
Мемориальный Комплекс Памяти Жертв Геноцида

1915
2005

«Ուսասամը հայ ժողովրդի ցավն ու ողբեգությունը միշտ ընկալել է ոռես իր սեփականը: Խոնարհում ենք գլուխություն հայ ժողովրդի ցեղաստանության զոհերի հիշատակի հուշահամայիր»:

Վաշինգտոնի Պուտին
Ուսասամի Դաշնության նախագահ
Երևան, Ծիծեռնակաբերդ,
Ցեղաստանության զոհերի հիշատակի հուշահամայիր,
15 սեպտեմբերի, 2001

«Դավերժ հիշողություն ցեղաստանության զոհերին: Ես հավատում եմ հայ ժողովրդի ազգային ինքնավարությանը»:

Հայայն Ուսիխ պատրիարք Ալեքսեյ II
Երևան, Ծիծեռնակաբերդ,
Ցեղաստանության զոհերի հիշատակի հուշահամայիր,
2-ը մայիսի, 1996թ.

«Իմ տնկած ծառը ներ կողմից՝ ցեղաստանության փասի ճանաչման խորհրդանիս է, իսկ Հուշամայշանում ես ստորագրել եմ և անգերեն, և իմ մայթենի լեզվով՝ ցավակցելով ցեղաստանություն վերաբերած ժողովրդին»:

Կուչիրո Մայցուրա
ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի գլխավոր նորեն,
23-ը նոյեմբերի, 2001, Երևան

«Россия всегда воспринимала боль и трагедию армянского народа как свою собственную. Низко склоняясь головой перед памятью жертв геноцида армянского народа.»

Владимир Владимирович Путин
Президент России
15 сентября 2001, Ереван, Цицернакаберд
Мемориальный Комплекс Памяти Жертв Геноцида

«2 мая 1996 года делегация Русской Православной Церкви посетила и отдала дань глубокого уважения и молилась о упокоении жертв трагедии Армянского народа в годы геноцида 1915-1922 годов.

Вечная память жертвам геноцида, мученикам и исповедникам за веру и национальную самобытность великого армянского народа.»

Алексий II Патриарх
Московский и Всея Руси
2 мая 1996 г., Ереван, Цицернакаберд
Мемориальный Комплекс Памяти Жертв Геноцида

«Посаженное мною дерево - символ того, что мы признаем факт геноцида, а в Памятной книге я расписался и на английском, и на своем родном языке, соболезнуя народу, пережившему геноцид.»

Կուչիրո Մայցուրա
Генеральный директор ЮНЕСКО
23 ноября 2001, Ереван

Հայերը եղել են, կան և կլինեն

«Հայաստանի իր վերջին շնչուն է, բայց
աս կվերածնիլ:

Արյան այն փոքր մասը, որ նա զերևս
պահպանում է, բանկարժել արյուն է,
որից կծնալի մի հերոսական և երունդ:
Ժողովուրդը, որ չի ուզում մեռնել, չի մեռ-
նի երթելու:

Անատոլ Ֆրանս

Ֆրանսիացի գրող,
Նոբելյան մրցանակի դափնիկի

Լող առանց հայերի... Կյամիսին էին ուզում այն տեսնել
մարդու աղեղու սրբազն հրավումը ուսնահարող դարի
հանցագործեցը: Բայց կյանքն ունի իր տրամարանությու-
նը, իսկ հայերն՝ իրենց ուժին, իրենց տեղը Երկիր մոլորակի վրա:

Որդես փյունիկ աշխատասեր հայ ժողովուրդը վեր հառնեց
ավերակներից: Եկավ ժամանակը ոչ թե մեռնելու, այլ աղեղու,
ստեղծագործելու, կառուցելու, հանգիս դայնաներում եր-
խաներ մեծացնելու...

Ժամանակակից Հայաստանը փոքր Երկիր է: Տարածքն ըն-
դումները 29.8 կմ² է, բնակչությունը՝ մոտ 3.5 մլն մարդ: Այստեղ,
դեռի Արևելյան Հայաստան է հոսում ժողովուրդը, որ անցյալում
բազմից ոչնչացման եզրին է: Ժողովուրդը, որն «արհամարիելով
բոլոր մահերը» գոյասեց, որդեսայի իր բզվաված հողի անկյուն-
ներից մեկում իրականացնի դարավոր Երազանքը՝ Վերականգնի
իր անկախ դեսականությունը, աղբի ստեղծագործ կյանքի:

Ի հեճով բոլոր դամական հանգամանների, ի հեճով քուրթեի՝
թուրթեի՝ Երկիր մոլորակն առանց հայերի տեսնելու կրթու ցան-
կության, աշխարհի բարեզի վրա Հայաստանը գոյություն ունի:
Գոյություն ունի ոչ միայն որդես աշխարհագական անուն:

Հայաստանը իր արժանի տեսն է գրադեցել աշխարհի ժո-
ղովուրդների մեջ ընտանիքում: Անկախ Հայաստանը ունի իր դե-
սականության խորհրդանշեներ՝ գինանցան ու դրուց: Այսօր
Հայաստանի հանրադեսությունը դարձել է ողջ աշխարհով սփո-
ված հայության հայրենիքը:

Սպրելու համար պետք է իիշենք

Սիլվա Կապուտիկյան

Դրսում աղբիլ է, աղբիսան ամդաւաղախ արև: Նա իր
հրավիրող ուղերով կանչում է դուրս, տրամադրում անհոգ ու
անհասցե բափառել, սնչել գարնան մորգոր բույրը...

Աղբիլից, գարնան ու ծաղկումի այդ ամսից է սկսում այն
մահաւունչ մժեռը, որն իր աղետավոր հողմ ու բույնվ անցնում
է մինչ այդ ժեն ու մարդաւաս հողերի վրայով, բարությունը է
խաղաղիկ սնեն ու գյուղերը, դղում-արձասախիլ է անուն
դարերով իր դադերի հողին հյուսված հայ ընտանիքները,
քում-անուն դեռի հեռումներ, լցնում Արախն ու Եփրատը, քա-
ղում Միջագետի ավազների մեջ, իսկ մահից փրկվածներին

Արмяне были, есть и будут!

«Армения при последнем своем ды-
хании, но она возвращается.

Та небольшая доля крови, кото-
рую она еще сохранила, - драго-
ценная кровь, из которой родит-
ся героическое потомство. Но-
род, который не хочет
умереть, не умрет никогда!»

Анатолий Франс-

французский писатель,
лауреат Нобелевской премии

3 земля без армян... Такой хотели видеть ее преступни-
ки века, поправшие священное право человека на
жизнь. Но у жизни своя логика, у армян - свой путь.
Свое место на планете Земля.

Как птица Феникс возродился трудолюбивый армян-
ский народ из руин. Пришло время не умирать, а жить. Тво-
рить, строить, спокойно расти детей...

Современная Армения - маленькая страна. Площадь
ее всего 29,8 тысяч кв.км, а население около 3,5 млн. чело-
век. Сюда, в Восточную Армению, стекался народ, который
в прошлом неоднократно был на грани гибели. Народ, выст-
оявший "всем смертям назло", чтобы в одном из уголков
своей растерзанной земли осуществить вековую мечту - воз-
родить свою государственность, жить созидательной
жизнью.

Вопреки всем историческим обстоятельствам, вопреки
страстному желанию турок видеть планету Земля без ар-
мян, на карте мира Армения есть. Есть не как географичес-
кое название.

Армения заняла свое достойное место в большой
семье народов мира. Независимая Армения имеет свой
символ государственности-герб и флаг. Сегодня Республика
Армения стала родиной, рассеянного по всему миру, ар-
мянства.

Чтобы жить, надо помнить

Сильва Капутикян

На дворе - апрель, облаченное тучами апрельское
солнце. Своими манящими лучами оно зовет во двор, наст-
раивает бродить беспечно и радостно, вдыхать обновляю-
щий аромат весны.

С апреля, с этого месяца весны и цветения, начина-
ется та смертоносная зима, которая бурей и вынуждой смер-
ти проходит по бывшим до этого многолюдным землям и
зажиточным очагам, разрушает мирные дома и села, сры-
вает веками сросшиеся с землей отцов корни армянских

1915
2005

րում էլ լինի, նում է իր բազմատանց դասմության այս ամենառոբերգական էջի՝ մեծ եղեռնի 90-րդ տարեթիցը։ Արժանին նաև տուցելով իր բյուրավոր նահատակների սրբազն կիշատակին՝ հայ ժողովուրդը նում է այդ թիվը նաև որդես հաղթության և վերածննդի տարեթիվ, որդես փաստան և վերակոչումի օրը այն իրողության, որ, ի հեճուկս ծրագրալ ցեղասպանության հեղինակների և նրանց լրելայն հովանավորողների, աղբեց դիակույսերի տակից դրւու բաւական ժողովուրդը, կերտեց իր հայրենիքը՝ նորանկախ դետականությամբ, ինքնիշխան ու ազատ դարձած։

Դայ ժողովուրդ աղբեց, որովհետև, ինչուս իր գոյության բոլոր դարերում, այնուեն էլ այս անգամ ճականն ու բնաջնջումին, ասպասակումին ու ավերածությանը հակադրեց իր ստեղծելու ոգին, աղբելու ու կառուցելու իր կամքը, աշխարհի ժողովուրդների մեջ սեր և խաղաղություն հաստատելու իր ազնիվ ձգումը, հակադրեց Սարշիրս Սարյանի՝ ուժով ու արևով լցված գույները, Արամ Խաչատրյանի՝ սրահարությանը սրադարով հաղթող հնչյունները, Վիկտոր Շամբարձումյանի հայտնաբերած ասդասափոյտների նորածին լուսը, Վիյան Սարյանի՝ մարդու հանդեր նանկան բարությամբ լցված տողերը, իր նորավեր մայրախաղաք Երևանի վարդագրուն զվարությունը...
Դրում աղբիլ է, աղբիսան ամդաշաղան արև։

Համաձայներ

«Մոռումներ ճանապարհի կեսին» դուեմից

***

Ո՞չ, ին ժողովուրդ, դու ժա՞՞ ես տեսել,
Դու դիմի հիշե՞ս աղբելու համար...
Դու դիմի առնե՞ս վրեժդ անհուն,
Դիմի խաղաղե՞ն հոգին fn խռով,
Բայց ո՞չ արյան դեմ կոչելով արյուն
Եվ մահի դիմաց մահ սերմանելով,

Ո՞չ, ուրիշ է fn հատուցման ուղին,
Քեզ կյանի ուրիշ ճամփա է տրված

***

Դու դիմի վրեժդ առնես աղբելով,
Աղբելով համան, հազարամաշին.
Ավերումի դեմ՝ fn ստեղծելով,
Ավեր Վանի դեմ՝ fn Երևանով,
Արսումների դեմ՝ խոլ անադասից
Նորից տուն դարձող fn բարավանով,
Դու դիմի աղբես այստես, սրանով։

мыслам авторов спланированного геноцида и их молчаливых покровителей, армянский народ выжил; он возродил свою родину, свою государственность, став свободным и независимым.

Выжил армянский народ, потому что смерти и уничтожению, грабительским набегам и разрушению он, как во

все века своего бытия, противопоставил созидательный дух, волю жить и строить, благородное стремление утверждать в семье народов земли любовь и мир, противопоставил наполненные солнцем и силой краски Мартироса Сарояна, несущим смерть саблям жизнеутверждающий танец с саблями Арама Хачатуриана, свет

новых звезд и звездных созвездий, открытых Виктором Амбарцумяном, книги Вильяма Сарояна, наполненные детскими чистой добротой к людям, свою новую столицу прекрасный розовый Ереван...

1915
2005

РАЗДУМЬЯ НА ПОЛПУТИ

(отрывки из поэмы)

***

Нет, мой народ!
Ты должен гнев избыть,
Чтоб успокоить страждущее сердце.
Не сеять смерть, не крови море лить
Другое ты найдешь для мести средство.

***

Нет, нынче не поднимешь ты оружья,
Ты путь возмездья выберешь другой!

Ты жизнью отомстишь за все страданья!
Отмстишь за разрушенья созиданьем,
Отмстишь за Ван сожженный - Ереваном,
За выселения со всех земных широт
Вернувшись в отчизну караваном!
Ты так живи!
Ты так живешь, народ!

Հայշատան শխօր

Պղետգական այդ իրադարձություններից անցել է 90 տարի: Պատմության հաճար մի ակնթարքի ընթացքում ավերի, ցավի ու ցրի երկիր Հայաստանը վերածնվեց՝ դառնալով իր արդյունաբերությամբ, գյուղատնտեսությամբ, էներգետիկ զարգացած բազայով, աշխարհին հայտնի գիտական, նոավորական ներուժով, նոր տեխնոլոգիաներով երկիր ...

Վերածննի ցայտում արտահայտությունը դարձավ Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը: Ինչու քանի որ քանակը փոփոք, կեղտու, ավելի շուրջ մեծ գույզ իիցեցնող բնակավայրը վերածնվեց ժամանակակից բաղադրի իր յուրօնինակ ճարտարապետությամբ, բարերաներով, մշակույթի և դասմության հուշարձաններով, քարձագույն ուսումնական հաստատություններով, վերածնվող եկեղեցներով:

Այսօր Երևանի բեսական համայնականում և բազմաթիվ բՈՒՀ-երում սպոռում է ոչ միայն Հայաստանի երիտասարդությունը, այլև հայութակոր ուսանողներ արտասահմանյան մի խաղ տասնյակ երկներից:

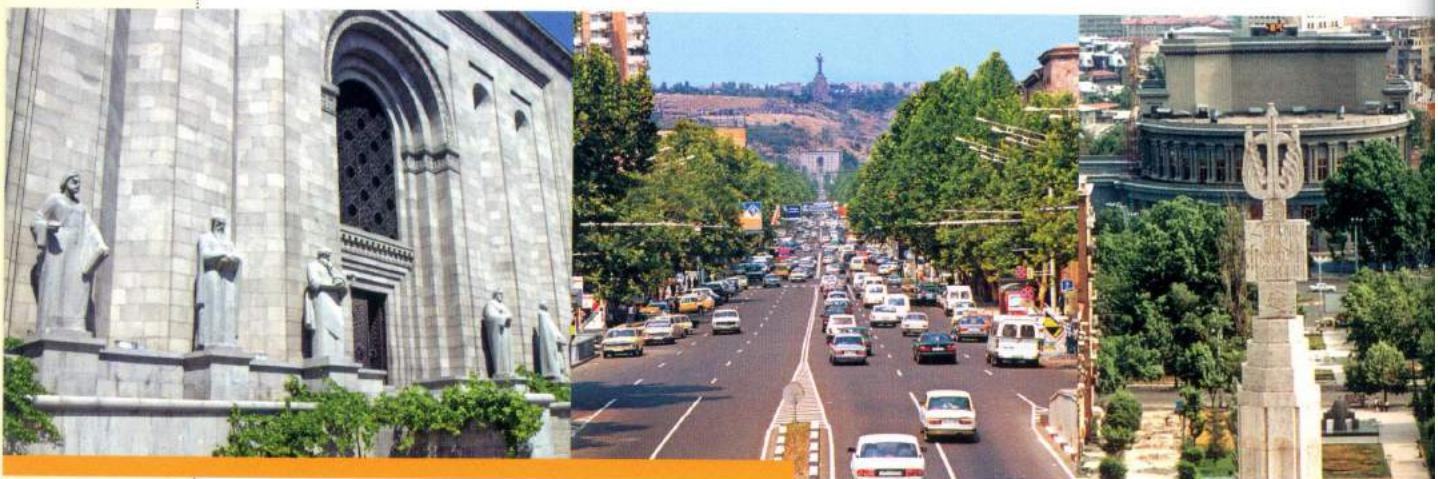
Армения сегодня

Прошло 90 лет с тех трагических событий. За этот короткий для истории период, Армения, из страны разрухи, голода и холода, возродилась, став страной со своей промышленностью, сельским хозяйством, развитой энергетической базой, известным миру научным, интеллектуальным потенциалом, новыми технологиями...

Красноречивой иллюстрацией возрождения стала столица Армении - Ереван. Некогда пыльный, грязный, похожий на большую деревню, он превратился в современный город со своеобразной архитектурой, театрами, памятниками культуры и истории, высшими учебными заведениями, возрождающимися церквями.

Сегодня в Ереванском государственном университете и других многочисленных ВУЗах обучается не только молодежь Армении, но и сотни студентов из зарубежных стран.

В Армении действует своя Национальная академия наук в составе которой - несколько десятков научно-исследо-

Հայաստանում գործում է Գիտությունների ազգային ակադեմիան՝ իր մի քանի տասնյակ գիտա-հետազոտական ինստիտուներով: Կանոնադրության գիտնականները ակտիվ մասնակցություն են ցուցաբերում ժամանակակից գիտության բոլոր բնագավառների գարգամանը և հաջողությամբ ինտեգրվում են համաշխարհային գիտության մեջ:

Համաշխարհային ճանաչնան է արժանացել Ս. Մաշտոցի անվան իինավոր ճեռագերի գիտահետազոտական ինստիտուտ Մատենադարանը, մատենագիր մշակույթի համաշխարհային հիմն կենտրոններից մեկը: Նրա դահնագներում դահմանվում է ավելի քան 10 հազար ճեռագերի գիտահետազոտական ինստիտուտուն, մատենագիր մաթեմատիկայի, աստղագիտության, աշխարհագրության, գեղարվեստական գրականության, մանրանկարչության վերաբերյալ:

дательских институтов широкого профиля. Ученые республики принимают активное участие в развитии всех отраслей современной науки и успешно интегрируются в мировую науку.

Всемирную славу завоевал научно-исследовательский институт древних рукописей Матенадаран им. М. Маштоца, один из древнейших мировых центров рукописной культуры. В ее фондах хранится свыше 10 тысяч рукописей по истории, философии, права, медицине, математике, географии, художественной литературе, миниатюре.

Турки уничтожали интеллигенцию, но из недр народа появились новые светочи армянской культуры, науки, литературы. В золотой фонд армянской литературы вошли новые имена поэтов, писателей. Рядом с именами Ованнеса

Թուրելը ոչնչացնում էին հայ ճտավորականությանը, բայց ժողովրդի ընդերից հարնեցին հայկական մշակույթի, գիտության, գրականության նոր լրապետրիչներ: Յովհաննես Թումանյանի, Ավետիք Խասհակյանի, Դերենիկ Ղեմիրյանի կողին աճեցին գրողների, քանասեղծների նոր անուններ: Նրանց բվում եղիւ Չարենց, Նաիր Զարյան, Յովհաննես Շիրազ, Քաջա Ջոչար, Պարոյր Սևակ, Սիլվա Կառուտիկյան: Մենք նաև կարող ենք հեղարանալ մեր գեղանկարչությամբ. դրանք Մարտիրոս Մարտիրոսյանի, Վակո Կոջոյանի, Միհնաս Ավետիսյանի, Գրիգոր Խանջյանի և այլոց հիմանանձ կտավներն են: Մեր այսօվա թատրական մշակույթի զարգացումը կատված է ամերիկի հիմնայի դերասանների անունների հետ, ինչորիսից են Յովհաննես Արեւանը, Վահրամ Փափազյանը, Վաղարշ Վաղացյանը, Քաջա Ներսիսյանը, Արու Ուսկանյանը: Դայ կոնդրովիտուներ Արամ Խաչատրյանի, Արմեն Բաբաջանյանի, Ավետիսյանը Քարությունյանի, Էդվարդ Միրզոյանի և այլոց սեղծագործությունները կայուն են են գրավել աշխարհի միմֆոնիկ նվազախմբերի երգացանկում: Նոր ընշատություն ձեռք բերեց ճարտարապետությունը:

Եթե է, այսօ Դայաստանը նոր ժողովրդավարական համակարգի կայացման դժվար օրեր է աղբու: Բայց մենք բացից աղացուցել ենք, որ կարողանում ենք դժվարություններ հաղթահարել:

Ժամանակն է միավորելու աշխարհով մեկ սփռված հայության մասնաւոված բոլոր ուժերը: Եվ դատահական չէ, որ Դայաստանի հայկական Կոնգրեսը, որդես կանոնադրա-

Տւանյան, Ակոպ Ակոպյան, Ավետիկ Իսաակյան, Դերենիկ Դեմիրչյան պայմանագրությունների համար առաջարկությունների մասին առաջին պատմությունը կայուն է այսօվա թատրական մշակույթի զարգացումը կատված է ամերիկի հիմնայի դերասանների անունների հետ, ինչորիսից են Յովհաննես Արեւանը, Վահրամ Փափազյանը, Վաղարշ Վաղացյանը, Քաջա Ներսիսյանը, Արու Ուսկանյանը: Դայ կոնդրովիտուներ Արամ Խաչատրյանի, Արմեն Բաբաջանյանի, Ավետիսյանը Քարությունյանի, Էդվարդ Միրզոյանի և այլոց սեղծագործությունները կայուն են են գրավել աշխարհի միմֆոնիկ նվազախմբերի երգացանկում: Նոր ընշատություն ձեռք բերեց ճարտարապետությունը:

Правда, сегодня Армения переживает трудные дни становления новой демократической системы. Но мы неоднократно доказывали - мы умеем преодолевать трудности. Пришло время единения всех разрозненных сил рассеянных по всему миру армян. И не случайно **Всемирный Армянский Конгресс** поставил перед собой в качестве одной из уставных целей - содействие объединению всех армян земного шара во благо процветания независимой Армении и всего армянства. **«Единение – источник силы и моцца»**, - таким является сегодня лозунг Всемирного Армянского Конгресса.

**1915
2005**

կան նղատակ, իր դրոշին ամրագել է. նղասել աշխարհի բոլոր հայերի միավորմանը՝ ի շահ անկախ Դայաստանի և ամրող հայության բարգավաճման: «**Միասնությունը ուժի և հզորության աղբյուր է**». ահա սա է այսօ Դայաստանի հայկական կոնգրեսի կարգսոսը:

Դեռ անցնելու երկար ճանապարհ ունենք, արտարման ճանապարհ: Գենետիկորեն ավելիլու բնազդից գործկ ժողովուողը կարող է, ունակ է միայն կառուցել: Եվ կկառուցի...

**Հայերը
եղել են,
կան և
կլինեն**

Впереди большая дорога - дорога созидания. Народ, генетически лишенный инстинкта разрушения, умеет, способен только строить. И будет строить...

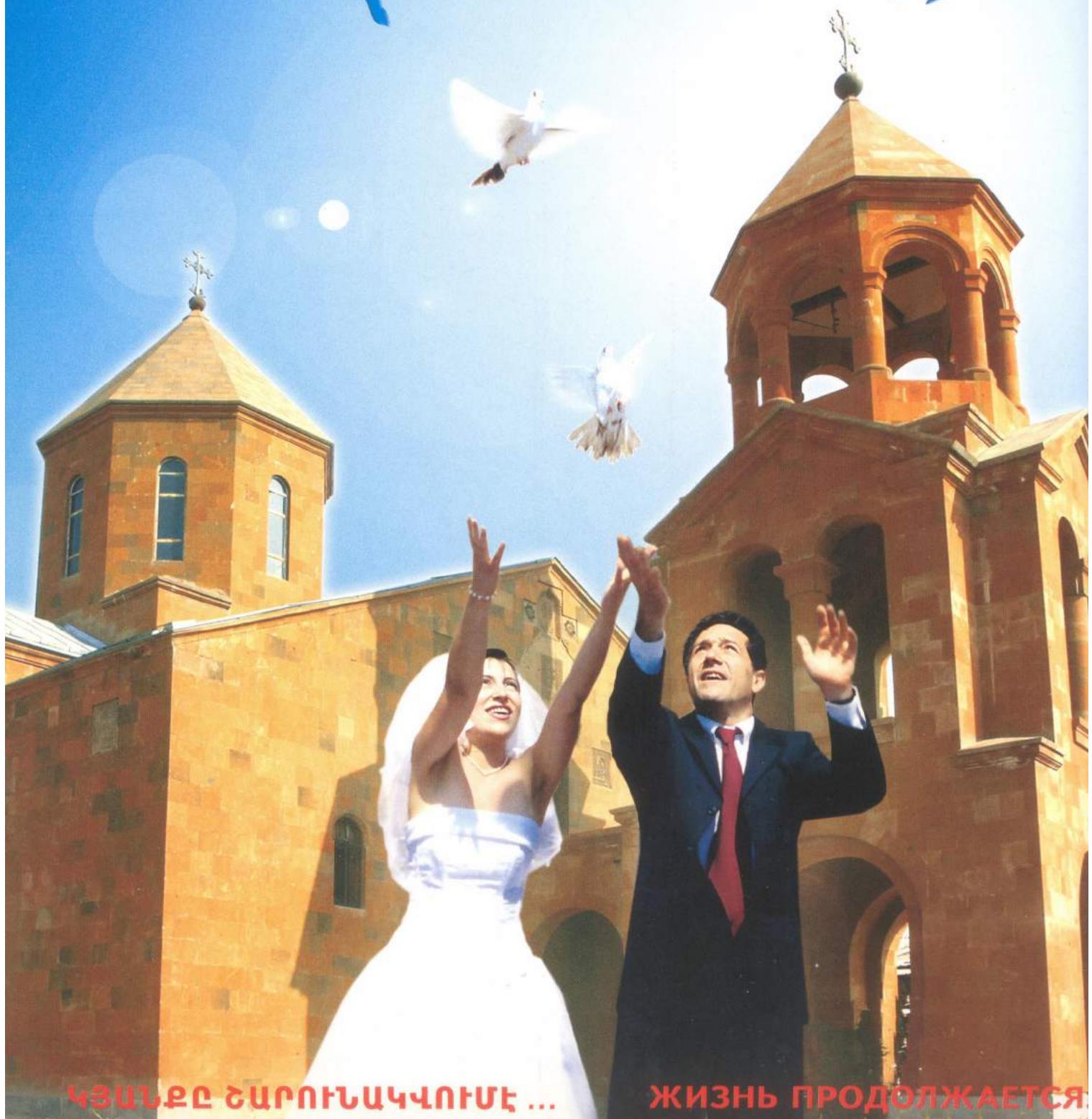
**Армяне
были,
есть и
будут!**

Ա Յ Ե Ա Յ Ո Ւ Գ Վ Ո Ւ Յ Ե
Ձ Ո Մ Ե Բ Փ Ր Ա Բ Ֆ Յ Ե Յ Ե
Ձ Ո Հ Ե Վ Ա Կ Ա Խ Ա Մ Ո Ւ Բ Ր
Մ Ե Ջ Է ...

Ե. Զ Ա Ր Ե Յ

Օ, АРМЯНСКИЙ НАРОД
ТВОЕ ЕДИНСТВЕННОЕ СПАСЕНИЕ
В ТВОЕЙ ОБЪЕДИНЕННОЙ
СИЛЕ..

Ե. Չ Ա Ր Ե Ն Ի

Կ Յ Ա Ր Ե Ը Ա Ր Ո Ւ Կ Կ Ո Ւ Յ Ե ...

ЖИЗНЬ ПРОДОЛЖАЕТСЯ:

Թանկագին ընթերցող

Այժմ դու զիսես,քե ինչպես իրականացվեց 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը: Այս հանդեսում մենք փորձեցինք ամաչառ և մատչելի կերպով շարադրել փասէր մեր պատմության ամենառղբեալզական էջերից: Կարծում ենք, որ այն ժեզ անսարքեր չեն բողնի: Այսօր ոչ միայն պետությունները, այլ նաև յուրաքանչյուր ո՛վ կրում է պատասխանատվության իր քաժինը այն ամենի համար, ինչ կատարվում է մեր Երկիր մողուակի վրա: Եվ երև որևէ տեղ այդուն է քափվում, կատարվում է բռնություն մարդու նկատմամբ, չպեսք է կողմնակի դիսորդներ լինեն: Այսպես չարիքը կարող է կրկնվել և դիպչել նաև ժեզ: Պատմությունը բազմից հաստատել է այս խոսքների ճշմարտացիությունը: Պատմությունը անսարքերություն չի ներում:

Дорогой читатель!

Теперь ты знаешь как был совершен первый геноцид 20-го века. В этом журнале мы постарались доступно и объективно изложить факты самых трагических страниц нашей истории. Не думаем, что они оставят тебя равнодушным. Сегодня не только государства, но и каждый человек несут свою долю ответственности за то, что происходит на планете Земля. И когда где-то льется кровь, совершается насилие над человеком, не должно быть посторонних наблюдателей. Иначе зло может повториться и коснуться тебя. История не раз доказывала истинность этих слов. История не прощает равнодушия.